

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський державний університет харчування та торгівлі

Л. М. Зарецька

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Опорний конспект лекцій

Харків
МОНОГРАФ
2019

Історія економіки та економічної думки: опорний конспект лекцій. – Х. :
Монограф, 2019. – с

Укладачі: Л. М. Зарецька

Рецензент д-р екон. наук, проф. Н. Л. Савицька

Кафедра економічної теорії та права

Схвалено науково-методичною комісією економічного факультету ХДУХТ

Протокол від 2018 р. №

Схвалено вченою радою ХДУХТ

Протокол від 24 грудня 2018 р. №8

Схвалено редакційно-видавничою радою ХДУХТ

Протокол від 21 грудня 2018 р. №10

© Л. М. Зарецька, укладач, 2019
© Харківський державний університет
харчування та торгівлі, 2019

Зміст

Передмова	3
Лекція 1. Тема 1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки.	4
Лекція 2. Тема 2. Господарський розвиток та економічна думка на етапі становлення суспільств Східної та Західної цивілізацій (4 тис. до н.е. –V ст. н.е.)	11
Лекція 3.Тема 3. Господарство та економічна думка суспільств європейської цивілізації в період середньовіччя (V – XV ст.)	23
Лекція 4. Тема 4. Формування передумов виникнення ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації. Їх відображення в економічній думці (XVI – перша половина XVII ст.)	31
Лекція 5. Тема 5. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (др. пол. XVII – перша пол. XIX ст.)	37
Лекція 6. Тема 6. Ринкове господарство країн Європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.)	47
Лекція 7. Тема 7. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрямки економічної думки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)	62
Лекція 8. Тема 8. Господарство в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації. Кейнсіанство. (пер. пол. XX ст.)	71
Лекція 9. Тема 9. Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції. (др. пол. XX ст.)	78
Лекція 10. Тема 10. Світове господарство та основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (к. XX – поч. XXI ст.)	91
Лекція 11. Тема 11. Економічний розвиток України в умовах командно-адміністративної економічної системи та його трактування в економічній науці.	97
Лекція 12.Тема 12. Формування засад ринкового господарства в Україні (90-і рр.XX ст.). Теорії трансформації.	107
Список рекомендованої літератури	117

Конспект лекцій з дисципліни «Історія економіки та економічної думки» підготовлено в відповідності типової програми курсу для економічних факультетів вищих закладів освіти України.

Історія економіки та економічної думки вивчає основні аспекти економічної історії, починаючи з аналізу господарських форм економіки стародавнього світу, завершуючи сучасним етапом розвитку світового господарства, та історії економічної думки, яка відображає історичний процес виникнення і розвитку економічних ідей, течій і шкіл, формування і розвиток економічної науки як системи знань.

Метою вивчення дисципліни є забезпечення фундаментальної економічної підготовки студентів, сформувати сучасне економічне мислення та світогляд студентів, забезпечити засвоєння ними знань і методів історичного аналізу економічних процесів.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен знати: загальні відомості про історичний процес розвитку господарства та економічної думки; основні етапи історичного розвитку економіки та їх вплив на особливості економічних концепцій та теорій; основні процеси у господарському розвитку та їх складові; основні поняття та категорії економічної науки; основні історичні фактори та закономірності господарського розвитку; теоретико-методологічні засади сучасних шкіл економічної теорії; нові тенденції господарського розвитку країн світу на сучасному етапі; зміст та особливості трансформаційних перетворень господарських систем (к. ХХ – поч. ХХІ ст.)

Дисципліна сприяє набуттю загальних програмних компетентностей:

- розуміння закономірностей і особливостей функціонування економічних систем на кожному конкретному історичному етапі;
- здатність до аналізу факторів, які впливають на еволюцію господарства та формування економічних концепцій;
- вміння знаходити спільні риси та відмінності у господарському розвитку різних країн, виявляти загальну логіку економічного розвитку;
- розуміння господарських проблем сучасності, вміння знайти їх оптимальне вирішення;
- здатність до осмислення економічних теорій і концепцій, перевірка їх істинності за допомогою історичного матеріалу;
- критичне сприйняття та екстраполювання на економічну практику висновки тієї чи іншої економічної школи;
- здібність до наукових узагальнень стосовно оцінки прояву окремих явищ, властивих трансформаційним процесам в національній економіці;
- здатність до гнучкого мислення та компетентного застосування набутих знань в конкретних ситуаціях.

Лекція 1.

Тема 1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки

План лекції

1. Предмет та завдання дисципліни.
2. Методи дослідження.
3. Періодизація економічної історії.
4. Основні етапи розвитку економічної думки.

Основні поняття та терміни - предмет історії економіки та економічної думки, методи дослідження, періодизація, функції, формаційний підхід, цивілізаційний підхід, технократичний підхід, економічне вчення.

Історія економіки та економічної думки є однією з найважливіших соціально-економічних наук. Вона вивчає конкретні типи економічних систем, їхнє виникнення й розвиток у різні історичні епохи з врахуванням природних, національних, політичних й інших особливостей країн і регіонів; аналізує виникнення і розвиток економічних учень, включаючи всі історичні епохи. Історія економіки та економічної думки є фундаментальною наукою стосовно всього економічного знання, тому що тільки збагачені історико-економічними дослідженнями (науково вивіреними історико-економічними фактами, явищами, процесами) економічні науки здобувають дійсно високий теоретичний рівень.

Головним критерієм, по якому визначається статус тієї або іншої економічної науки як самостійної дисципліни, є вичленовування, відкриття й обґрунтування її предмета дослідження.

Предметом дослідження історії економіки та економічної думки є господарство країн світу в історичному розвитку; виникнення і розвиток економічних ідей, течій і шкіл, формування і розвиток економічної науки як системи знань.

Мета вивчення – формування системи знань стосовно господарського розвитку та економічних учень провідних країн світу, насамперед країн Європейської цивілізації.

Головне завдання – узагальнити та проаналізувати господарський досвід, нагромаджений людством; процес виникнення і розвитку основних систем економічних поглядів учених різних історичних періодів.

Вивчення минулого і теперішнього господарського досвіду дає змогу фахівцям прогнозувати економічний розвиток, розробляти найбільш доцільну економічну стратегію і тактику, давати практичні рекомендації.

2. Методи дослідження.

Еволюція економічних поглядів і концепцій відбувається під впливом практичних потреб, у процесі порівняння і узгодження різних підходів, позицій і методів, при певній консервативності і безперечній спадковості знань і висновків.

Метод – це сукупність прийомів, способів, принципів, за допомогою яких визначаються шляхи досягнення цілей.

Структура методу історії економіки та економічної думки включає:

1. Методичні принципи класичної і сучасної філософії – розвиток, системність, суперечливість, взаємодія, вірогідність ті ін.

2. Загальнонаукові методи – аналіз, синтез, індукція, дедукція. *Аналіз* – це мислене розчленування явища, що вивчається на складові частини та дослідження кожної частини окремо. *Синтез* – поєднання різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле з урахуванням взаємозв'язків між ними. *Індукція* – рух думки від конкретного до всезагального, від знання нижчого ступеня до знання вищого ступеня. *Дедукція* – рух думки від всезагального до одиничного. *Наукова абстракція* – поглиблене пізнання реальних економічних процесів шляхом виділення головних, найсуттєвіших сторін певного явища і очищення його від випадкового, неістотного. В результаті абстрагування виводяться економічні категорії.

3. Специфічні методи., що стосуються саме історії економіки та економічної думки – спостереження, збір, класифікація, аналіз фактів; історичний, системний, історико-порівняльний методи; методи соціальних досліджень; психологічні і математичні методи; контрольовані експерименти.

Одним із джерел економічного знання є **спостереження** економічних явищ, особливо аналіз даних економічної історії. Щоб правильно трактувати ту чи іншу течію економічної думки треба враховувати історичні умови її виникнення, розвитку, поширення і зникнення .

Історія і факти є основою економічної науки, але факти не можуть розповісти власну історію. До історії слід долучити **економічний аналіз** – це підхід, що починається з набору припущень, на основі яких у подальшому виводяться певні логічні передбачення щодо поведінки людей, фірм, економіки.

Цілісне розуміння економічної діяльності передбачає використання економічних даних і **статистичного аналізу**. Практичне дослідження кількісних характеристик економічної поведінки потребує розвиненого апарату теорії ймовірностей та економетрики.

Головними принципами дослідження є історичність та логічність.

Історичний принцип передбачає розгляд ідей, теорій за часом їхнього виникнення. Такий підхід поєднується з аналізом соціально-економічних умов.

Логічний принцип ґрунтується на дослідженні еволюції концепції, теорії, без достатнього зв'язку з іншими теоріями тобто досліджується логіка розвитку теорії.

3. Періодизація економічної історії.

Періодизація – установлення певних хронологічно послідовних етапів в економічному розвитку суспільства. Вона не зводиться до простого, волюнтаристичного розмежування економічного процесу.

З часу виникнення історії господарства як науки були різні спроби її періодизації. Кожна періодизація – це спроба класифікувати факти, яка

враховує лише певну їх частину. Отже, сфера застосування тієї чи іншої періодизації завжди обмежена.

Формаційний (марксистський) підхід. В основу формаційного підходу К. Маркс поклав ідею зміни суспільно-економічної формації в результаті розвитку протиріч між виробничими силами і виробничими (економічними) відносинами. Єдність продуктивних сил і виробничих відносин утворить спосіб виробництва. Маркс виділяє п'ять суспільних способів виробництва, у залежності від пануючої форми власності на основні засоби виробництва:

- первіснообщинний, де відсутня приватна власність на засоби виробництва;
- рабовласницький, де безпосередній працівник і знаряддя праці стають приватною власністю;
- феодальний, заснований на особистій залежності виробника й приватної власності на засоби виробництва;
- капіталістичний, основою якого є експлуатація осіб найманої праці власником капіталу;
- комуністичний, де панує суспільна власність на засоби виробництва й відсутня експлуатація.

Сучасники Маркса висунули свою схему періодизації, підкреслюючи, що розвиток визначається не способом виробництва, а способом обміну. Так, Б. Гільдебранд як конкретний критерій періодизації взяв розвиненість грошового обміну, виділяючи три стадії в історії господарства:

1) „природне” (натуральне) господарство (з найдавніших часів до сер. XIII ст.), де відсутній грошовий обмін, продукт обмінюється на продукт;

2) „грошове” або міське господарство (з сер. XIII до к. XVIII ст.) характеризується більш високим рівнем розвитку обміну з використанням грошей;

3) кредитне або народне господарство (з поч. XIX ст.), в якому обмін здійснюється переважно з допомогою кредитних грошей, безготівкових рахунків.

Ф Ліст запропонував **п'ятистадійну модель** розвитку людського суспільства: нації проходять етап дикості, пастушачого побуту, землеробський, землеробсько-мануфактурний етап і комерційний. В основу періодизації Ф. Ліст поклав домінуючий тип господарської діяльності.

Інші дослідники господарства брали за основу торгівлю і обмін, грошовий обіг, кредит, культуру, релігію тощо. Так, американець Є. Хентінгтон – клімат, англієць А.Тойнбі – культуру, релігію (цивілізацію). Російський історик економіст Л.І.Мечніков в основу періодизації поклав **географічний фактор**, зокрема водні шляхи сполучення.

У вітчизняній літературі формаційний підхід Маркса домінував до кінця 80-х рр. XX ст. На Заході найбільший вплив мав цивілізаційний підхід до періодизації історії. Вперше його розробив шотландський філософ

А.Фергюсон (1723-1816). Взявши за основу періодизації розвиток форм господарської діяльності й відносин власності, він виділив 3 етапи:

- дикість – розвиток мисливського господарства й відсутність приватної власності;
- варварство – розвиток скотарства й поява приватної власності;
- цивілізація – розвиток землеробства й приватної власності.

Ще в XVIII в. починають формуватися різні теорії цивілізації, серед яких можна виділити два основні різновиди:

- теорії стадіального розвитку, що розглядають світові цивілізації (співтовариства в певному просторі-часу) із тривалими циклами існування;
- теорії локальних цивілізацій, котрі розглядають цивілізацію з більш короткими історичним циклами, що включають одну або кілька країн із загальною специфікою.

У рамках теорії локальних цивілізацій ряд українських учених (Заблоцький Б. Ф., Кокошко М. Ф.) в основу періодизації економічної історії України поклали комплексний критерій – державні й економічні перетворення. Вони вважають, що такий критерій, періодизації є найбільш об'єктивним і дає можливість оцінити, якою була економіка України, якою могла бути, якою і чому вона є сьогодні. Відповідно до цього критерію економічна історія України ділиться на 3 періоди:

- економіка ранньофеодального періоду й Київської Русі;
- економіка періоду політичної й економічної залежності України від інших держав;
- економіка незалежної України - період, що почався із другої половини 1991 р.

В останній час у житті людства відбулися більші зміни в соціально-економічних відносинах, духовній і матеріальній культурі. Тому цивілізаційний підхід пропонує використання як критерію періодизації більш широку (чим при формаційному підході) ознаку – сукупність матеріальних і духовних факторів.

Інституціонально-технологічний підхід. Широку популярність у ХХ ст. отримав запропонований американською інституціональною школою так званий „технологічний” підхід, відповідно до якого історія ділиться на три великі епохи:

1) **доіндустріальна** – із X тис. до н.е. до сер. XVIII ст. Особливості: низький рівень економічного розвитку, широке застосування фізичної праці. Переважає „первинна” сфера економічної діяльності (сільське господарство). Церква і армія – форми соціальної організації аграрного суспільства.

2) **індустріальна** з останньої третини XVIII ст. по останню чверть ХХ ст. Особливості: середній рівень економічного розвитку, широке застосування кооперації і спеціалізації фізичної праці з машинами. Переважає „вторинна сфера (промисловість), де центральне місце відводиться корпорації.

3) **постіндустріальна** характеризується високим рівнем економічного розвитку, широким застосуванням електроніки, робототехніки, біотехнологій, а основною сферою діяльності стає „третинний” сектор – сфера побутових, соціальних, фінансових послуг і обробка інформації. Найбільш видатні представники теорії постіндустріального суспільства – Д. Белл, Г. Кан, З. Бжезінський (США), Ж.Ж. Сервен Шренбер і А. Турен (Франція). В основу поділу суспільства на доіндустріальне (аграрне), індустріальне і постіндустріальне суспільство покладено рівень розвитку виробництва, а також галузевий і професійний поділ праці.

Відомий французький учений ХХ століття Ф. Бродель представляє світову економічну історію як чергування високорозвинених «світових економік», що дають ритм життя всьому людству.

Критично оцінюючи різні підходи до періодизації історії, можна зробити висновки:

- масштабність, суперечливість і багатогранність глобального історико-економічного розвитку істотно ускладнює його пізнання, зокрема, формування загальної теорії періодизації;
- більшість концепцій відбиває лише окремі сторони об'єкта дослідження, тому що використовують як критерій періодизації різні фактори;
- у цих умовах історико-економісти надають перевагу загальноісторичній періодизації: давня історія (приблизно 100 тис. років до н.е. – V ст. н.е.); середньовіччя (V – XV ст.); нова історія (XVI – початок ХХ ст.) і новітня історія (з 1914 р. до наших днів).

4. Основні етапи розвитку економічної думки.

Періодизація історії економічної думки здійснюється з врахуванням сукупності історичних, економічних та соціальних факторів, котрі визначають нові етапи і якісні зміни в її змісті.

Можна виділити три основних етапи в розвитку економічної думки:

1. Економічні вчення епохи до ринкової економіки.
2. Економічні вчення епохи нерегульованої ринкової економіки.
3. Економічні вчення епохи регульованої (соціально орієнтованої) ринкової економіки.

Табл. 1.1. – Основні етапи розвитку історії економічних вчень

Основні етапи розвитку історії економічних вчень			
1-й	4 тис. до н.е. – к. XVII ст. н.е.	Економічні вчення епохи доринкової економіки	Економічна думка Стародавнього світу Економічна думка Середньовіччя Меркантилізм
2-й	к. XVII ст. – 20-і рр. ХХ ст.	Економічні вчення епохи нерегульованої ринкової економіки	Класична школа політекономії Економічні учення західноєвропейських утопістів-соціалістів Марксистська політекономія Історична школа Маржиналізм
3-й	30 і рр. ХХ ст. до сьогодні.	Економічні вчення епохи регульованої (соціально-орієнтованої) ринкової економіки	Інституціоналізм Кейнсіанство Неолібералізм Консервативно-монетаристський напрям

1. Економічна думка доринкової економіки включає періоди

Стародавнього світу та середньовіччя, коли переважало натуральне господарство, екстенсивний спосіб виробництва. Здійснюються перші спроби систематизувати економічні погляди в економічну теорію. Про існування економічної науки як відокремленої дисципліни говорити не приходиться. Виразниками економічної думки були, як правило, філософи, лідери релігійних ідеологій. В трактатах того періоду описувався господарський досвід, надавались поради, як вести облік і організувати працю.

Меркантилізм – це особливий етап в еволюції економічної думки і перша теоретична концепція ринкової економіки, котра зародилася в надрах натурального господарства. Цей етап став початком апробації протекціоністських заходів в сфері промисловості і зовнішньої торгівлі, сприяючи прискоренню переходу до ринкового механізму господарювання.

Звідси, економічна теорія відокремилась в самостійну галузь дослідження відносно недавно – в кінці XVI – XVII ст., тобто тоді, коли відзначився перехід від впливу економічних мотивів і економічних угод в масштабах окремих аспектів суспільних відносин до масштабів загальнонаціональних і загальнодержавних.

2. *Другий етап* історії економічної думки охоплює весь період так званої економіки вільної конкуренції – к. XVII (Англія) – початок XVIII ст. майже до 30-х рр. XX ст. і проходив „під прапором” ідей економічного лібералізму. Період промислових переворотів і інтенсифікації виробництва супроводжується анархією і хаосом в підприємницькій діяльності, а також кризовими явищами, не дивлячись на „закон ринків” Ж.Б. Сея, котрий базувався на принципах „невидимої руки” А. Сміта.

В дану епоху майже 200 років панує класична політична економія, в якій пріоритетна роль відводиться сфері виробництва і не допущення державного втручання в економічні процеси. Класичній школі не могли протистояти ні альтернативні та анти ринкові по змісту економічні ідеї соціалістів-утопістів (початок XIX ст.), ні серйозні спроби виявлення впливу на економічний ріст факторів соціального середовища і національно-історичних особливостей в працях німецьких авторів (друга половина XIX ст.).

Завершує економічне вчення епохи нерегульованої ринкової економіки формування в кінці XIX ст. неокласичного напрямку економічної думки, котрий базувався на маржинальних принципах. Останні сприяли переоцінці цінностей „класичної школи”, перетворенню економічної теорії в точну науку. Виникнення „неокласичної школи” означало появу мікроекономіки як самостійного розділу економічної науки.

3. Економічні вчення *третього етапу* розвитку історії економічної думки охоплюють напрямки розвитку регульованої ринкової економіки. Початок епохи відзначили в 20-30-і рр. XX ст. антимонопольні концепції американського інституціоналізму, представники якого виходили з ідеї соціального контролю суспільства над економікою. Важливий етап в еволюції економічної думки даної епохи пов’язаний з теоріями 30 – 50-х рр. XX ст. про ринок недосконалої (монопольстичної) конкуренції, включаючи

олігополістичну.

З 30-х рр. розпочинається ще один значний етап в розвитку економічної науки, пов'язаний з відокремленням нового розділу економічної науки – макроекономіки. Саме макродослідження стало основою розробок 30-70-х рр. ХХ ст. в області пошуку концептуальних рішень задач з державного втручання в економічні процеси. Початок теоріям регулювання економіки державою поклали Дж. М. Кейнс та його послідовники та так звані неоліберали, котрі створили моделі „соціального ринкового господарства” і монетарних економічних доктрин „рейганоміки” і „тетчерізму”.

У 60-х рр. ХХ ст. популярними стали теорії „індустріального суспільства” французького соціолога Р. Арона і „стадій економічного розвитку” американського соціолога У. Ростоу. Ці теорії дістали розвиток у теорії про „постіндустріальне суспільство” (Д. Белл., Г. Кан, З. Бжезінський (США), А. Турен (Франція). В теоріях „індустріального суспільства” вихідною позицією є необхідність сприяння індустріалізму на шляху стирання соціальних контрастів в суспільстві. В теоріях „постіндустріального суспільства” на перший план виходить реалізація державних заходів з морального та культурного оновлення суспільства в зв'язку з витратами індустріального розвитку і формування нового способу життя.

Лекція 2.

Тема 2 Господарський розвиток та економічна думка на етапі становлення суспільств Східної та Західної цивілізацій (4 тис. до н.е. –V ст. н.е.)

План лекції

1. Загальна характеристика азійського та античного способів виробництва.
2. Ранні цивілізації Стародавнього Сходу. Економічна думка.
3. Господарство та економічна думка античної Греції.
4. Господарство та економічна думка стародавнього Риму.

Основні поняття та терміни - рабовласницька формація, форми рабовласництва, селяни-общинники, античний спосіб виробництва, азійський спосіб виробництва, „ойкономія”, хрематистика, латифундійне господарство, «Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікару», «Речення (промова) Іпусера», «Пророцтво Нефертіті», Кодекс законів царя Хаммурапі.

1. Загальна характеристика азійського та античного способів виробництва.

Історія стародавніх цивілізацій охоплювала період з IV тис. до н. е. до падіння Західної Римської імперії у V ст. н. е. Склалися два типи соціально-економічних способів виробництва – азійський і античний.

Спільними рисами азійського і античного способів виробництва було: ручна технологія з індивідуальними та спільними знаряддями праці, провідна роль землеробства і натурального господарства, позаекономічний примус як засіб організації та привласнення суспільної праці.

	Античний спосіб виробництва	Азіатський спосіб виробництва
1. Географічний ареал	Стародавня Греція, Стародавній Рим (республіка, імперія)	Шумер, Ассирія, Вавилон, Стародавні: Єгипет, Індія, Китай.
2. Основи економіки	- Землеробство, скотарство, ремесло. - Власність рабовласника на рабів, засоби виробництва, на продукт праці раба.	- Зрошувальне землеробство в умовах річних долин, тривалих розливів річок, нестачі опадів. Державна власність на землю, державне управління системами іригації
3. Характер економіки	Натуральне господарство, значний розвиток простого товарного виробництва і ринкових відносин (особливо зовнішніх відносин)	Натуральне господарство, слабкий розвиток товарного виробництва і ринкових відносин
4. Головна виробнича сила	Раб. Зберігається селянська община. Ремесло переважно в містах	Селяни-общинники і ремісники. Колективне общинне землекористування. Ремесло в общині.
5. Характер рабства	Античне рабство. Висока питома вага рабів у загальній чисельності населення. Праця рабів в усіх сферах економіки. Рабство носило виробничий характер	Патріархальне рабство: рабство носило переважно домашній характер. Чисельність і питома вага рабів незначні
6. Управління	Античне рабовласництво було переважно децентралізованим	Економіка являла собою приклад найсуворішої державної централізації

Табл. 2.1 Співставлення основних рис азіатського і античного соціально-економічних способів виробництва

2. Ранні цивілізації Стародавнього Сходу. Економічна думка.

Перші цивілізації виникають у Месопотамії, Єгипті; Індії й Китаї – відповідно в долинах рік Тигр й Євфрат, Ніл, Інд, Хуанхе. Ці райони відрізнялись м'яким помірним кліматом, родючими ґрунтами, що вимагають поливу водою. Але використати сприятливі умови було непросто – низов'я рік заболочувалися, а трохи далі від ріки від спеки земля висихала, перетворюючись у напівпустелі. Була потрібна праця багатьох поколінь, щоб осушити болота, провести канали для рівномірного постачання водою, побудувати греблі для регулювання стоку води. Спочатку зрошувальні роботи велися общинами в межах зайнятої ними території. Зі збільшенням числа населення і розширення оброблюваної землі виникла необхідність створення єдиної іригаційної системи, що діє на всієї заселеної частині річкової долини. Це вимагало об'єднання громад і посилення їх господарських зв'язків. Зусилля людей по регулюванню рік в остаточному підсумку дали свої плоди: урожайність підвищилася так різко, що вчені називають перехід до іригаційного господарства (поливного землеволодіння) «аграрною революцією».

Створення іригаційних систем вимагало жорсткої організації колективної праці великої кількості людей, зусиль всієї країни. Для цього необхідна була сильна централізована влада на чолі із правителем, що володів всією повнотою влади. Він стояв у главі війська, був вищою інстанцією в суді, до нього стікалися податки, він організовував іригаційні роботи, юридично був верховним власником всієї землі. Такий тип влади (деспотія) реалізовувався за рахунок розгалуженої адміністративної системи – апарату чиновників, що охоплював всю країну.

Важливою особливістю Стародавнього Сходу була експлуатація значної частини вільного населення шляхом організації колективних сезонних сільськогосподарських робіт, будівництва гребель, культурних і світських установ. Зобов'язання юридично вільних общинників стосовно громади – колективна праця й колективна взаємодопомога – поступово перетворюється у форму їх експлуатації державою.

У всіх державах Стародавнього Сходу, з незначними особливостями існувало два сектори економіки: общинний та державний.

Рабство носило патріархальний характер: раб міг мати родину й навіть вести своє господарство, а згодом і викупитися. Чисельність і питома вага рабів були незначні. Використалися раби в основному в престижних цілях у домашнім господарстві: при храмах, у господарствах царів. Вивчення економічної структури та форм виробничих відносин у давньосхідних суспільствах, де праця рабів не мала великого виробничого значення, дає змогу вважати виробництво на Давньому Сході рабовласницьким лише умовно, а самі суспільства розглядати як особливу, „азіатську” систему господарства.

Основною продуктивною силою були вільні селяни й ремісники – члени сільських громад.

Характерною рисою країн Стародавнього Сходу стало прагнення до стабільності в економічній, соціальній, культурній і політичній сферах. Консервація стабільності, пріоритет влади над власністю привели до застою в економіці й інших областях громадського життя, до відставання Сходу від Європи, котра набирала темпи розвитку. Досягнення давньосхідних держав стали основою розвитку країн Сходу, вплинули на розвиток Давньої Греції й Давнього Риму

Економічна думка Стародавнього Сходу.

У давнині суспільні закономірності чітко не протиставлялись природнім. Первісна людина гостро відчувала свою єдність, своє злиття з природою і часто суспільні явища розглядала як результат дії природних сил. З часом відбувається нагромадження виробничого досвіду. Складані уяви про світ дійшли до нас у міфах, легендах давніх народів.

Економічна наука сформувалась на основі довготривалих пошуків та досвіду.

Рис. 2.1. Економічна думка стародавнього та античного світу

Стародавніми пам'ятками Єгипту були роботи: "Повчання гераклеопольського царя своєму сину" (XXII ст. до н. е.), де відображено економічні функції голови держави та „Мовлення Іпусера”(початок XVIII ст. до н.е.)

Єгипетська держава мала високий ступінь централізації. Очолював її фараон, влада якого була безмежна. Існувало три базових галузі: фінансове відомство, військове відомство та відомство суспільних робіт. Останнє охоплювало систему зрошення, яка забезпечувала функціонування землеробства та розбудову царського некрополя.

У межиріччя Тигра та Євфрату виникло багато стародавніх цивілізацій. Одним із найвідоміших було **Вавилонське царство**. У XVIII ст. до н.е. царем Хаммурапі було створено кодекс законів, де правові норми жорстко регламентували натурально-господарські основи, захищали права приватної власності, „впорядковували” масштаби лихварства (межа грошової позики не перебільшувала 20%, натуральної – 35%) та боргового рабства (тому, хто віддав за борги дружину чи дітей в рабство, закон гарантував їх повернення після трьох років з анулюванням боргів)

До числа пам'яток економічної думки цивілізації Стародавнього Сходу слід віднести розробки цілісних систем державного регулювання натурального господарства, оформлені у VI – III ст. до н. е у Стародавньому Китаї та в IV – III ст. до н. е. у Стародавній Індії.

Стародавній Китай. Центральною постаттю старокитайської економічної, суспільної та філософської думки є **Конфуцій (Кун Фуцзи)**, ідеї якого, висунуті у праці «Бесіди та судження», не втратили актуальності й сьогодні.

- в основі суспільного устрою лежить божественне начало, яке визначає долю кожного та суспільний порядок. Поділ суспільства на «благородних» і

«простолюдинів» є природним;

- держава копіює сім'ю. В „сім'ї” в результаті вільних ”дій” керівника більш рівномірний розподіл багатства, збалансованість доходів і витрат завдяки „власній” поміркованості. Таким чином, у народу буде достаток, якщо уміло господарювати при регламентованих патріархальних відносинах. Особливу увагу приділяв мистецтву керувати народом;

- праця приумножує багатство народу і того, хто ним володіє;

- вважає природно виправданим існування різних форм власності, перевагу надає особистій власності;

- визначає правила, на основі яких, регулюються відносини між рабами і рабовласниками. Ці відносини не повинні зводитись виключно до примусу, а мусять базуватись на моральних нормах. Потрібно виховувати у рабів довіру до рабовласників.

У IV – III ст. до н.е. набули широкого розповсюдження ідеї колективного економічного трактату "**Гуань-цзи**". Автори, вивчивши дію товарно-грошових відносин пропонували використовувати їх при створенні механізму стабілізації натурального господарства. Золоту відводиться роль грошей, з одного боку, а з іншого – золото оголошується товаром, якщо ним вимірюються ресурси держави. Праця проголошується джерелом багатства держави.

Для регулювання економіки автори проповідують створення в державі запасів хліба, введення пільгових кредитів землеробам, заміну податків безпосередньо на залізо і сіль, тобто розповсюдити податки на товари, що виробляються з їх використанням.

Утопічність ідей авторів "**Гуань-цзи**" проявляється у висновках щодо створення багатой держави і задоволеного народу. Пропонують більш рівномірний розподіл національного багатства без збагачення купців і особливо лихварів. В той же час стверджують: не було б „знатних” – країна залишилася б без прибутків, але стати „знатними” усім – неможливо, бо „нікому буде працювати”.

Стародавня Індія. Економічні ідеї знайшли своє відображення у ведах, які є збіркою молитов, гімнів та заклинань (XXII – XVI ст. до н.е.). Індійська держава мала варновий устрій, що передбачало існування замкнених станів: *брахмани* – жерці та вчителі; *кшатрії* – військові та правителі; *шудри* – обслуговуючі вищих станів.

Важливу роль у розвитку економічних стосунків відіграли **закони Ману** (III тис. до н.е.), які склалися протягом декількох століть. Це звід розпоряджень, які отримали люди від «божественного законодавця». Відбиваючи погляди рабовласників, у даних законах встановлювалися правила найму, купівлі-продажу, ціноутворення тощо. Крім цього, обґрунтовувалось перетворення вільної людини на раба і закріплювалось її становище в суспільстві. Крадіжки засуджувались. Головна роль у дотриманні законів відводилась державі, на яку покладалась зобов'язання з регламентації господарського життя.

Найбільш видатною пам'яткою економічної думки стародавньої Індії є трактат „**Артхашастра**” (кінець IV – початок III ст. до н.е.). „Артха” – користь,

вигода, „шастра” – наука, науковий твір, автором якого є Каутілья – радник царя Чандрагупти. У трактаті дається характеристика соціально-економічного та політичного устрою стародавньої Індії, розкриваються принципи внутрішньої і зовнішньої політики. У творі особливо підкреслюється роль **керівника держави** у розробці і реалізації „правильної” економічної політики. Державотворень мав регулювати ціни на товари, створюючи товарні фонди, і зберігати активним баланс державного бюджету.

Рабство – природне явище. Хто не сплачує борги та належні податки за одержану в користування землю нехай розділяє долю нижчого стану суспільства .

Державне багатство складається з результатів праці населення, і тому винагорода за неї має бути збіжною із загальнодержавними потребами – будівництво і охорона іригаційних споруд, пільгове землекористування, освоєння джерел руди, будівництво шляхів боротьба з купцями-лихварями тощо.

В „Артхашастрі” відображена проблема „вартості речей”. Величина вартості визначається кількістю днів роботи, а винагорода має знаходитись у строгій відповідності до результатів праці. Каутілья відрізняє ринкову ціну від вартості, оскільки ціна товару на ринку складається не тільки з витрат виробництва, а й з торговельних витрат.

Висновок: у центрі економічної думки стародавніх Східних суспільств було:

- організація державного господарства і керування ним;
- захист рабовласницького ладу;
- державна регламентація товарного виробництва (фіксування цін, монополізація окремих галузей, зміна рівня оподаткування, продаж частини державних запасів);
- приватне господарство не стало предметом дослідження;
- описовий характер

3. Господарство та економічна думка античної Греції.

Хронологічно період, відомий під умовною назвою античний (лат. *antiquus* – давній) охоплював першу половину VIII ст. до н.е. – V ст. н.е. Держави, які склалися на базі „античної ” громади набули рис класичного рабства. В історії Давньої Греції можна виділити чотири етапи економічного розвитку: крито-мікенський (XXX – XXII ст. до н.е.); гомерівський (XI – IX ст до н.е.); архаїчний (VIII –VI ст. до н.е.); класичний (V – IV ст. до н.е.).

У класичний період в авангарді суспільного прогресу знаходиться Греція. Маючи вигідне географічне положення, вона стояла на шляхах у Малу Азію, Європу, Північну Африку. Родючої землі в Греції було мало. Клімат засушливий, великих рік не було для того, щоб створити зрошувальну систему, подібну до річкових цивілізацій. Лише в окремих областях країни землеробство стало основною галуззю сільського господарства. Хліба, як правило, не вистачало на все населення, чисельність якого росла. Більше сприятливі умови були для садівництва й скотарства: греки вирощували виноград, оливки; розводили овець, кіз. Країна багата корисними

копалинами: срібло, мідь, свинець, золото, мармур. Однак всього цього було недостатньо, щоб забезпечити населенню засобами існування. Найважливішим багатством Греції було море. Зручні бухти, численні острови, розташовані близько один від одного створювали прекрасні умови для мореплавання й торгівлі. Ставши вмілими мореплавцями, греки поступово перетворили країну в морську державу.

Становлення античної економіки в Греції відбувалося в межах невеликих **полісів (міст-держав)**. Громада-поліс включала не тільки сільське населення (як на Сході), але й міське. Через це антична громада, на відміну від сільської східної громади, виступала в основному як місто, найчастіше ремісничого типу, яке розширювало свою територію та поповнювало робочу силу у воєнних походах.

Членом громади міг бути тільки грек і якщо він володів землею. Держава (поліс) у Греції існувала не над громадою (як це було на Сході), а громада сама перетворювалася в маленьку державу зі своїми законами й органами влади. Поліс (колектив громадян) мав право верховної власності на землю. Існувало 2 типи полісів:

- аграрний, з абсолютною перевагою сільського господарства, слабким розвитком ремесел, товарно-грошових відносин, більшою питомою вагою залежних працівників, олігархічним правлінням (владою меншості). Найбільш відомим серед таких полісів була Спарта;
- торгово-ремісничий тип полісів, з більшою питомою вагою ремесел і торгівлі, товарно-грошових відносин, впровадженням рабської праці у виробництво, демократичним правлінням (Афіни й ін.)

Важливим фактором економічного життя Стародавньої Греції була **колонізація**. Найінтенсивніше вона здійснювалась у VIII – VI ст. до н. е., пов'язана з: аграрним перенаселенням, необхідністю нових джерел сировини, ринків збуту, політичною боротьбою, що змушувала переможених шукати удачі на нових землях.

У V ст. до н. е. рабовласницьке суспільство в Греції досягло найвищого рівня розвитку. Широкого розвитку набули в грецьких містах грошовий обіг і товарне виробництво. Зовнішня торгівля перебувала в руках купців, які були одночасно власниками кораблів та їхніми капітанами. Держава намагалася регулювати ціни, але торгівля здебільшого була вільною. Набули поширення ярмарки, які влаштовували на ринкових площах міст.

Грошовий обмін провадили лихварі, які мали обмінні магазини - транези. У Греції було стільки видів монет, скільки і міст-полісів. Це ускладнювало обмін і торгівлю. Тому транезити застосовували багатоготівкові розрахунки. Поступово вони перетворювалися на банкірів, які приймали вклади і видавали їх на товари, які купував вкладник.

З часом грецькі поліси приходять в стан кризи. IV ст. до н. е. – це фінал класичної Греції, її полісної системи. Принципи автаркії і автономії перешкоджають об'єднанню внутрішньо послаблених полісів в єдину державу. Нескінченні війни між грецькими містами, боротьба між демосом і аристократією, рабами і рабовласниками паралізували економічне життя

країни – сільське господарство, ремесло, торгівлю. У 338 р. до н. е. Грецію завоювала Македонія, а в II ст. до н. е. Балканський півострів став легкою здобиччю Римської рабовласницької держави.

Економічні проблеми Стародавньої Греції стали об'єктом спеціальних досліджень у роботах Ксенофонта, Платона, Аристотеля. Саме завдяки їм почали вживати термін „економіка”, що в буквальному перекладі означає „наука про ведення домашнього господарства”

Ксенофонт 430-355 рр. до н.е. – автор трактату "Домострой", вперше економічна наука розглядалась як *наука про ведення домашнього господарства*.

Головні положення: поділу праці зумовлений розміром ринку (першим указав на взаємозв'язок між поділом праці і ринком); виділяє дві сторони товару – корисна якість (споживна вартість) і здатність до обміну (мінова вартість); надає конкретні поради щодо організації виробництва і найкращих заходах експлуатації рабів; ідеалізує сільське господарство "земля вчить справедливості, бо дає більше тому, хто старанно працює"; визнає необхідність існування і корисність грошей, виділяючи функції обігу і засобу платежу

Платон (427 - 347 рр. до н.е.) створив два проекти державної будови ідеального типу. В першому проекті „**Держава**” стверджує, що кожний від природи пристосований до виконання лише однієї справи і повинен займатися тільки нею. Держава повинна складатися з трьох станів: урядовці (аристократи, філософи), охоронці (воїни) і чернь (хлібороби, ремісники і торговці). Раби – власність вільних громадян або живе знаряддя праці, тому не відносяться до жодного стану. Перші два стани не мають власності, забезпечуються за рахунок держави, займаються виключно розумовою працею.

Другий проект створено у роботі „**Закони**”. На відміну від попереднього твору, тут Платон протиставляє ідеальному типу „негативний” тип суспільного устрою. Суттєвий недолік суспільного устрою вбачає у відсутності єдності, оскільки суспільство ділиться на бідних і багатих. Для існування ідеальної держави, за Платоном, необхідно: скасування приватної власності, спільність дружин і дітей, державне регулювання браків, суспільне виховання дітей, які не повинні знати своїх батьків.

Аристотель (384 – 322 до н.е.) – видатний мислитель давнини, учень Платона. Першим запровадив економічний аналіз, що дало йому змогу встановити відповідні закономірності та висунути положення, які набагато випередили час. В своїх роботах „Нікомахова етика” і „Політика” розробляє проект ідеальної держави, котрий схожий з проектами попередників (Ксенофонта, Платона) по-перше, визнає за необхідне поділ суспільства на вільних і рабів, працю розумову та фізичну, по-друге, поділяє погляди щодо негативного ставлення до ремесла і його малої значущості для суспільства. Оригінальність побудови проекту Аристотеля в тому, що всі види господарської діяльності людей відносить або до природної сфери – **економіки**, або до неприродної – **хрематистики**.

Економіка – діяльність людей в землеробстві, ремеслі, дрібній торгівлі. Ціль діяльності – задоволення життєвих потреб людини, і вона повинна стати об'єктом піклування держави.

Хрематистика – безпечне мистецтво нажиття багатства за допомогою великих торговельних угод для перепродажу і лихварських операцій. Її ціль – володіння грошима.

Перед економічною наукою поставив завдання відкрити суть порівнювання благ, що обмінюються (звідки походять гроші?). гроші виникли не стихійно, а в результаті згоди між людьми і в „нашій владі”, щоб вони стали „не споживанні”. Але ця проблема не доведена ним до кінця.

Висновок: економічна думка стародавньої Греції була своєрідною і зрілою. Трактовка проблеми рабства займала центральне місце, шукались заходи ефективної експлуатації рабів. На економічну думку великий вплив справив розвиток міст і пов'язаний з цим зріст ремісництва і торгівлі. Значення поділу праці розумілось правильно. Були спроби аналізувати товарно-грошові відносини, умови обміну, гроші. У більшості мислителів переважав натурально-господарський підхід до економічних проблем.

Головні риси рабовласницьких суспільств Греції та Риму.

Загальне

1. Античний соціально-економічний спосіб виробництва
2. Рабовласницька суспільно-економічна формація
3. Греко-Римська рабовласницька цивілізація

Особливе

Критерії	Стародавня Греція	Стародавній Рим
1. Використання праці рабів	Переважно в майстернях (ергастеріях) і в гірничій промисловості. Також оренда рабів та переведення рабів на оброк.	Чітке розподілення на групи: а) міська фамілія, б) сільська фамілія. Міська фамілія – основна частина рабів. Більша частина – домашня челядь, прислуга. Незначна частина – ремесло, будівельні роботи. Сільська фамілія – праця в сільському господарстві.
2. Розвиток ремісництва	Значний розвиток. Ергастерії усіх розмірів. Майже виключно праця рабів. Орієнтація на зовнішній ринок	Слабкий розвиток. Ергастерій небагато. Орієнтація – внутрішній ринок. Частка рабів серед ремісників – у Римі приблизно 6%, в провінціях – приблизно 2%.
3. Розвиток торгівлі і купецького капіталу	Значний розвиток – особливо зовнішньої торгівлі	Слабкий розвиток.
4. Розвиток лихварського кредиту	В порівнянні з розвитком купецького капіталу – слабкий	Значний розвиток. Основні форми – відкупи, ломбард, обмінні контори, банки

Схема 2.1. Загальне і особливе рабовласницького суспільство Греції і Риму

4. Господарський розвиток та економічна думка Стародавнього

Риму.

Історія Стародавнього Риму нараховує приблизно 12 століть, протягом яких невелика родова громада на ріці Тібр перетворилася в потужну державу, що підкорила собі величезні території: від Іспанії до Персії, від Англії до Єгипту. Еволюція Риму відповідала трьом етапам розвитку Римської держави:

- VIII – VI ст. до н. е. – царський;
- 510 – 27 рр. до н. е. – республіканський;
- 27 р. до н.е. – 476 р. н. е. – імператорський.

Царський період (VIII – VI ст.) був переходом від родової до сусідської общини. Розвиток матеріальної культури, інтенсивне руйнування громадського землеволодіння і утвердження приватної власності, загострення протиріч між патриціями, які захопили значну частину громадських земель, плебеями і клієнтами зумовили розклад громади. Упорядковується система оподаткування, що дозволило створити армію.

У ранній період римської історії землероби користувались примітивними знаряддями праці – плугом без колісниці, дерев'яною бороною, мотикою, серпом, косою, лопатами. Існувало трипільля. З зернових вирощували ячмінь, пшеницю, просо, з технічних – льон, коноплю, з садових виноград, оливкові гаї, маслини. Самостійними галузями були тваринництво і птахівництво.

Значних успіхів було досягнуто в ремеслі. Про це, зокрема, свідчать розкопані фортеці, міські мури, каналізація, водопроводи, іригаційні системи, храми, стіни яких оздоблювали фресками, зброя (шоломи, щити, панцирі, мечі), транспортні засоби, предмети побуту, сільськогосподарський інвентар.

Республіканський період (V – I ст. до н.е.). Протягом VI – III ст. до н. е. у Стародавньому Римі склалося рабовласницьке суспільство. Починаючи з II ст. до н.е. рабовласницькі відносини досягають розквіту, проникаючи у всі галузі економіки. Патріархальне рабство перетворюється в класичне. Юридичне оформлення рабства було оформлено в законі XII таблиць (449 р. до н.е.). В к. I ст. до н.е. в Римі нараховувалось 600 тис. вільних і 900 тис рабів. Рабам належала роль основної виробничої сили, їхня праця використовувалася в усіх галузях господарства: ремісництві, домашньому господарстві, каменоломнях, але переважна частина – в сільському господарстві.

Розквіт рабовласницького господарства припав на **II – I ст. до н. е.** Економічне піднесення тривало і перші два століття нашої ери.

Підйом сільського господарства пояснювався трьома причинами:

- широким застосуванням рабства;
- становленням ринкових зв'язків між містом і селом.

Переважаючим типом господарства став рабовласницький маєток, пов'язаний з ринком (віла);

- перехід від дрібного до крупного землеволодіння.

У II– I ст. до н.е. дрібні й середні селянські господарства, що раніше

переважали, стали розорюватися й витіснятися великими. Внаслідок концентрації землі, дешевої рабської сили сформувалися латифундії з десятками тисяч гектарів землі та великою кількістю рабів. В основному в них велося спеціалізоване господарство (переважно скотарство) і розташовувалися вони в більшій частині в провінціях. У II-I ст. до н.е. швидко розвивалося ремісниче виробництво, однак досягти майстерності грецьких ремісників – ковалів, гончарів, ткачів – вони не змогли. Однак римляни успішно будували багатопверхові будинки, водопроводи, мости, дороги.

Спеціалізація сільського господарства й ремесел сприяла розвитку торгівлі. На відміну від Стародавньої Греції тут переважала внутрішня, а не зовнішня торгівля.

Розвиток торгівлі сприяв появі *грошової системи*. Першим засобом оплати в Римі, як і у багатьох інших народів, була худоба (до IV ст. до н. е.) Згодом римляни, наслідуючи греків, почали відливати мідні, срібні, золоті монети відповідної маси (денарії й сестерції). Торгівля сприяла розвитку міняльної справи й кредитних операцій. Рим став світовим центром грошових операцій, торгових угод, світовою біржею. Міняльні контори створювалися державою і здавалися в оренду.

Фінансова система Риму була заснована на експлуатації колоній. Римські громадяни користувалися податковим імунітетом. Податки (поземельний і подушний) у провінціях віддавалися на відкуп публіканам, які збирали податків у 3-4 рази більше норми.

Переважає точка зору, що в економічному піднесенні Італії вирішальне значення мали внутрішні фактори: швидке розширення громади, прогрес матеріальної культури, республіканська система політичного ладу. Експансії рабовласництва сприяли великі римські завоювання, оскільки культурна спадщина народів Середземномор'я збагатила античну Італію. Експлуатація рабів стала головним джерелом багатства. Велике значення мало пограбування колоній, що набуло систематичного характеру у фіскальній, торговій, лихварській сферах.

Кінець республіки (I ст. до н. е.) – це період руйнівних громадянських війн і занепаду господарства, особливо в Італії. Відповіддю на назріваючу кризу стали спроби проведення земельної реформи братами Тіберієм і Гаєм Гракхами, які намагались відродити зрівняльний принцип розподілу землі. Реформа не досягла успіху. Починаючи з II ст. до н.е. в країні відбуваються повстання рабів (повстання Спартака 73-71 рр. до н.е.)

Імператорський період (27 р. до н.е. – V ст. н.е.). На початку ранньої імперії Рим перетворився в світову державу, охоплюючи половину території сучасної Європи з населенням 60-75 млн. чоловік. Проголошення одноосібного правління пов'язано з кризою рабовласницького суспільства. Жорстка політика імператорів привела до економічного підйому. Відбулися позитивні зміни в агротехніці. Розширювалися посівні площі. Вдосконалювалися коса, серп, борона з зубами. В I ст. н. е. почали використовувати жатку з широким захватом, колісний плуг, мінеральні

добрива, водяний млин. Застосовувалося штучне зрошення. Іригаційна система давала можливість збирати 2 – 3 урожаї на рік.

Розпочали небачене до того будівництво громадських споруд (Колізей в Римі), розкішних палаців знаті, лазень, водогонів. Розвивалося суднобудування. На найвищу ступінь піднялась технологія виливання предметів з бронзи та благородних металів, різьблення по мармуру і базальту. Все це сприяло розвитку спеціалізації та торгівлі провінцій.

У I – II ст. н. е. розпочалися зміни в організації виробництва у володіннях великих землевласників. Латифундії поділялися на невеликі ділянки (*парцели*), які надавалися в оренду *колонам* – дрібним землеробам (склалася система колонату). Крім дрібної оренди поширилися велика оренда на емфітевтичному праві (довго - і вічнодострокова). *Прекарій* – умовне землеволодіння, коли земля надавалася на строк, визначений її власником. Плата за землю здійснювалась в грошовій та натуральній формах. Особливо поширився колонат в імперських *сальтусах*. Колони віддавали одну третину врожаю і відробляли 6 днів панщини, виконували державні повинності, платили податки. Колонат виявився проміжною формою між рабовласницькою та феодалною формами господарювання.

В II ст. до н.е. завершуються широкомасштабні війни, які давали велику кількість рабів. Ціни на них вирости в 1,5-2 рази в порівнянні з республіканським періодом, а примусити їх продуктивно працювати було ще важче. Це привело до остаточного розорення середніх і дрібних господарств. В латифундіях почала використовуватися практика виділення рабам *пекуліуму* – майна (невеликого наділу землі, знарядь праці) яким раб міг розпоряджатися, укладати на його основі господарські угоди. Раби отримали дозвіл мати сім'ю.

У добу пізньої Римської імперії (III – V ст. н. е.) господарство занепало і прийшло до кризового стану. Серед головних причин **кризи рабовласницького суспільства можна назвати:**

1. Зростання протиріччя між крупним і дрібним землеволодінням, що привело до розорення останніх і неможливості нести військову службу.

2. Конфлікт між рабами та рабовласниками (дешева рабська праця не стимулювала технічний прогрес; утруднення контролю за працею рабів у латифундіях, що призводило до зниження продуктивності праці) котрий привів до кризи рабовласницького способу виробництва, для вирішення якої став необхідним перехід до нових відносин – феодалних.

Внутрішню формаційну кризу прискорюють набіги варварів. В 476 р. н. е. Західна Римська імперія перестала існувати – це стало умовною межею між добою рабоволодіння та феодалізму.

Найважливішою проблемою стародавньоримської літератури є проблема рабства, його виправдання, організації і методів ведення великих рабовласницьких господарств (латифундій). До цих проблем зверталися **Катон Старший** (234 – 149 рр. до н.е.) **Варрон** (116 – 27 рр. до н.е.), **Колумелла** (I ст. н.е.)

Катон Старший був консулом, згодом цензором. Захисник привілеїв

аристократії, він вимагав знищення Карфагена як торговельного конкурента Риму. Обґрунтування староримських форм рабовласництва, методи ведення великого хліборобного господарства детально викладені Катонем у трактаті «Про сільське господарство», написаного в період розквіту рабовласницького виробництва.

- захищає основи натурального господарства, не виключаючи і торгівлю, як засіб реалізації надлишкової частини продукту і придбання того, що не виробляється власними силами

- надає поради щодо утримання і експлуатації рабів. Раби – знаряддя праці, їх необхідно купувати в молодому віці і утримувати в суворості, провокувати конфлікти між ними, карати. Всі ці поради Катона націлені на забезпечення раціонального ведення господарства, але згодом вони виявилися хибними.

Варрон продовжив розробку проблем латифундійного господарства. Його погляди викладені у трактаті «Про сільське господарство». Висловлює занепокоєння долею рабовласницьких господарств. Недоліком є відхід рабовласників від справ і організація виробництва управляючими латифундіями. Автор шукає шляхи зміцнення економіки не лише у розвитку землеробства, а й у тваринництві, у застосуванні агрономічних наук, зростанні інтенсивності виробництва, удосконаленні методів експлуатації рабів, у використанні матеріальної заінтересованості.

Мета його роботи – підвищення прибутковості, зростання ефективності виробництва. Варрон зробив класифікацію знарядь праці: інвентар (німі); робочі тварини (ті, що подають нечленороздільні звуки); раби (знаряддя, що розмовляє).

Реформаторські ідеї Колумелли і братів Гракх.

Кризу рабовласництва відобразив у своєму творі „Про сільське господарство” **Колумелла** (12 книг). Відмітив вкрай низьку продуктивність праці рабів, які погано ставляться до праці, до утримання тварин, крадуть, завдають полям значних збитків. Дійшов до висновку, що „латифундії згубили Італію”. Пропонує відмовитись від використання праці рабів, замість того використовувати працю колонів (дрібних орендарів).

Висновок: для більшості дослідників римської економічної думки основною цінністю була земля. Визнавалась обмеженість натурально-господарських можливостей рабовласницького господарства, низька продуктивність праці рабів.

Лекція 3.

Тема 3. Господарство та економічна думка суспільств європейської цивілізації в період середньовіччя (V – XV ст.)

План лекції

1. Становлення і розвиток феодального ладу в країнах Західної Європи.
2. Середньовічне місто. Розвиток ремесла і торгівлі.

3. Економічні погляди в епоху середньовіччя.

Основні поняття та терміни. Феодалні відносини, феодалне землеволодіння, алод, бенефіцій, феодал, сеньйорія, комунальні революції, натуральне господарство, цехи, гільдії купців та ремісників, школи канонізму.

1. Становлення і розвиток феодалного ладу в країнах Західної Європи.

Феодалне суспільство як у Західній, так і в Східній Європі, а також у країнах інших континентів пройшли у своєму розвитку три основні періоди – раннього, розвинутого та пізнього феодалізму. Однак щодо питання періодизації доби середньовіччя на загальносвітовому рівні немає єдиної думки, адже перехід до феодалізму в різних країнах Європи та Азії не був одночасним. Раніше за інші країни феодалні відносини сформувались у Китаї, в Європі їх формування датується V – VII ст. н.е. Класичним вважається феодалізм в Західній Європі, ділиться на етапи: ранній – V – X ст. н.е. – сформувалися і утвердилися визначальні риси феодалного господарства (період генези); розквіт – XI – XV ст. – період зрілості феодалного господарства в умовах внутрішньої колонізації, розвитку міст і товарного виробництва; пізній – з XV до середини XVII ст. – розклад феодалного суспільства

Загальні ознаки феодалізму: своєрідна система господарських відносин – власність феодала на землю і залежне положення селянина на основі економічного та позаекономічного примусу; монополія феодалів на землю, яка виявлялася у принципі "немає землі без сеньйора"; умовний характер, ієрархічна структура земельної власності, що ґрунтувалася на васальних зв'язках; протиріччя між великою власністю на землю і дрібним селянським виробництвом; особиста, поземельна, судово-адміністративна і військово-політична залежність селянина від землевласника; рентна форма експлуатації феодално залежного селянства; переважання натурального господарства та другорядна роль обміну; сеньйорія, ремісничий цех, торгова гільдія як головні господарські форми. Аграризація економіки зумовила назву Середньовіччя в науковій літературі "аграрна цивілізація"

Феодалний лад передусім характеризувався зростаючим феодалним землеволодінням, які в процесі своєї еволюції набуло певних форм:

– алод – повністю незалежне спадкове землеволодіння; земля, що вільно відчужується (заповідається, дарується без дозволу громади);

– бенефіцій – умовна, не спадкова форма землеволодіння, що передбачає виконання певних обов'язків, найчастіше воєнних;

– феодал – умовна, спадкова форма землеволодіння (власники мали право відчуження (продажу, дарування) і спадкування), що передбачає прийняття васальної присяги сюзерену – феодалу, який надав землю. Присяга зобов'язувала васала воювати під командою сюзерена й у разі необхідності викупати останнього з полону. Поступово тимчасово-умовні володіння закріплювалися в повну приватну власність, коли їхні власники мали право відчуження (продажу, дарування) і правом спадкування. Такі володіння

одержали назву фео́дів.

Безпосередні виробники наділялися землею в тимчасове або спадкове користування, обробляючи її з допомогою примітивної техніки та знарядь, котрі йому належали. За право користування землею вони сплачували ренту, котра існувала в трьох формах: відробіткова (панщина); продуктова (натуральний оброк); грошова (грошовий оброк). При цьому феодална залежність селян зменшувалась або зовсім знищувалась (за викуп). Подібного типу господарства переважали у більшості країн Західної Європи. Низька ефективність сільськогосподарського виробництва обумовила необхідність позаекономічного примусу (особиста залежність) як умови привласнення феодалного додаткового продукту.

Еволюція феодалних відносин в країнах Західної Європи відбувалася на основі приватної власності феодала на землю та залежності селян від феодала. Вирішальне значення мали перемога великого землеволодіння над дрібним, встановлення між землевласниками і селянами відносин панування і підпорядкування, а всередині пануючої верстви – покровительства і служби. Характеризується низьким рівнем розвитку продуктивних сил, що визначило форми особистої та поземельної залежності селянина від феодала.

Становлення системи феодалних відносин проходило на базі двох паралельних процесів. В країнах розвинутого рабовласництва (**Італії та Франції**) латифундії трансформувались в господарства з використанням напівзалежних робітників-колонів, вільних, пекуліарів. Феодалізм тут складався на ґрунті синтезу римських та германських соціально-економічних інституцій, де колонат взаємодіяв з первісним способом виробництва і проходив значно швидше.

Другим джерелом виникнення феодалізму став розклад общинних відносин у народів та племен, що оточували римську імперію. Цей процес розпочався пізніше, проходив повільніше. В Німеччині, Англії, східноєвропейських країнах перехід до феодалізму відбувся на основі розпаду родоплемінного ладу, оминувши рабовласництво. Родова община поступово змінюється сусідською, з'являється приватна власність вільного селянина-общинника (земля, худоба, інвентар) – алод.

Зрілі феодалні відносини (XI – XV ст.) практично в усіх країнах Європи мали класичну форму і майже не відрізнялися. На першому етапі їхнього розвитку (XI – XIII ст.) панували феодална земельна власність, що склалася у трьох видах – королівська, світська, духовна. Ієрархічна структура землеволодіння обмежувала права окремого феодала на землю. Існувала власність верховна (сеньйоральна) і підпорядкована (васальна).

Основними господарськими одиницями стали **сеньйорії** – замкнені господарські системи, де вироблялось все необхідне задля задоволення поточних потреб як в сільськогосподарській так і в ремісничій продукції. Земля такого маєтку ділилася на дві частини: землі феодала (домен) і селянські наділи.

Як своєрідна форма землекористування зберігалася громада. Була поширена система відкритих полів, коли після збирання врожаю селяни

перетворювали землі на пасовиська. У спільному користуванні були неподільні угіддя (*альменда*): ліси, луки, річки, озера. Феодал був зацікавлений в збереженні общини, оскільки через неї було простіше управляти господарством: отримувати ренту, організовувати необхідні роботи, отримувати рекрутів для військової служби.

В XI – XIII ст. в усіх регіонах Європи господарська структура сеньйорії мала спільні ознаки:

1. *Селяни-власники наділів платили натуральну і грошову ренти.*
2. *Роль сеньйорії у загальній системі феодальної експлуатації була більшою порівняно з державною юрисдикцією.*
3. *У XI – XIII ст. завершилося становлення основних форм феодального землеволодіння.*
4. *Сформувалися сеньйоріально-селянські відносини. З розвитком товарного виробництва зародилася тенденція до зростання господарської та правової самостійності селян.*

У XIV – XV ст. у різних регіонах відбувся аграрний переворот, що змінив господарську структуру феодальних сеньйорій. Зміни були зумовлені сукупністю соціально-економічних причин. З перших десятиліть XIV ст. до кінця XV ст. фактично всі країни Європи охопила демографічна криза. Лише під час чуми 1347–1350 рр. загинуло 40% населення Франції, третина в Англії, четверта частина в Німеччині. На 40 – 60% зменшилася чисельність жителів міст в Італії. В середині XV ст. населення Європи порівняно з серединою XIV ст. зменшилося на третину. Населення мігрувало до міст і приміських зон. Погіршували становище війни, феодальні усобиці. Обсяг сільськогосподарського виробництва різко зменшився. Загострилися внутрішні суперечності феодального маєтку, економічні можливості якого не задовольняли потреби феодалів і селян.

У XIV – XV ст. відбувається процес сеньйоральної перебудови — зменшилося економічне значення доменіально-сеньйоріального господарства і зростає роль селянського; комутація ренти. Розширилися майнові та правові можливості селян. Селяни стали особисто вільними. Склалися нові форми землекористування та експлуатації селян: цензива, копігольд, короткострокова селянська оренда (половинщина), велика комерційна оренда, найом. Відбувається *комутація ренти* – процес переходу до грошової ренти від двох перших форм рентних відносин. Даний перехід обумовлений: зростанням товарності господарства, посиленням торгово-грошових відносин. Після хрестових походів (XI – XIII ст.) західноєвропейські феодали познайомилися зі східними товарами (дорогі тканини, прянощі), одержати які можна було тільки шляхом обміну. Потреба в грошах спонукає феодалів переводити своїх селян на грошову форму ренти та звільнятися від особистої залежності за викуп. До XV ст. у більшості країн Західної Європи кріпосна залежність практично зникла.

На поч. XV ст. аграрний розвиток визначала коротка „сеньйоральна реакція”. Відновлювалось доменіально-панщине господарство і особисто-спадкова залежність селян, зросли сеньйоріальні примуси селян, відбувається

рекомутація ренти. Спробам "сеньйоріальної реакції" протидіяли селянські рухи, які об'єктивно сприяли структурним змінам в організації господарства. Спільною ознакою для всіх європейських країн було зростання державно-централізованих форм експлуатації селян, загальнодержавних і місцевих податків, втручання держави у селянсько-сеньйоріальні відносини.

З розквітом міст і товарного виробництва господарський розвиток сеньйорій підпорядковувався ринковим відносинам, що й стало передумовою розкладу феодалізму.

2. Середньовічне місто. Розвиток ремесла і торгівлі.

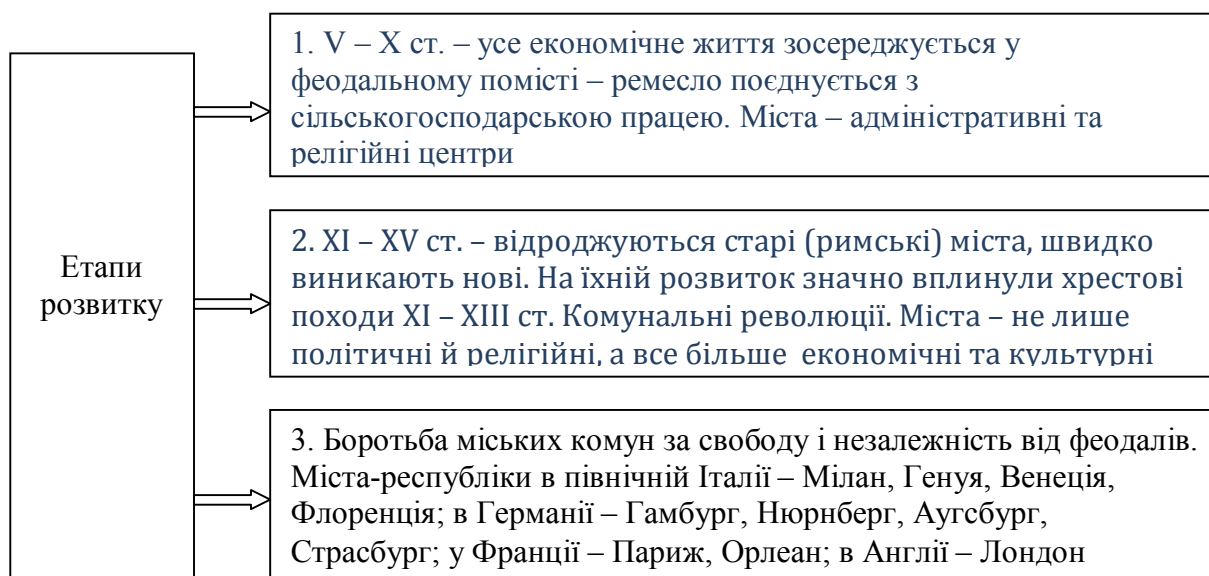

Рис. 3.1. Середньовічні міста Західної Європи як центри ремесла, торгівлі і кредиту

Розвиток ремесла, міст сприяв зростанню торгівлі. Особливо жваво вона проводилася у міських республіках Північної Італії – Флоренції, Венеції, Генуї.

Генуезці, венеціанці, володіючи торговими і військовими кораблями, будували свої торгові факторії на східному узбережжі Середземного моря та в Чорноморському басейні. З Леванту (Сходу) купці привозили в Західну Європу шовк, прянощі, предмети розкоші – дорогі тканини (парчу, оксамит), ювелірні вироби, одержуючи за них казкові прибутки золотом і сріблом, наприклад, 1 г перцю коштував 1 г золота, з Причорномор'я – рибу, ікру, сіль, шкіри, зерно, хутро, невідьників.

Важливе значення для Західної Європи мала також торгівля Балтійським і Північним морями, річками Ельбою, Західною Двіною. Провідна роль у північній торгівлі належала Гамбургу, Бремену, Лондону. Купці скуповували і з вигодою перепродували льон, худобу, шкури, хміль, хутро, сало, масло, хліб, рибу, сіль, віск, мед, металеві ремісничі вироби, олово, ліс.

Виходячи на міжнародний ринок, купці окремих міст об'єднувались в

спеціальні союзи-гільдії, що забезпечували їм монополію оптової торгівлі та давали певні гарантії особистої та майнової безпеки. Прикладом може служити Ганзейський союз, котрий діяв на протязі XII – XVII ст. В XIV – XV ст. до нього входило 160 міст, в тому числі Гданськ, Рига, Новгород Великий. Фактично Ганзейський союз установив монополію на торгівлю в північних водах.

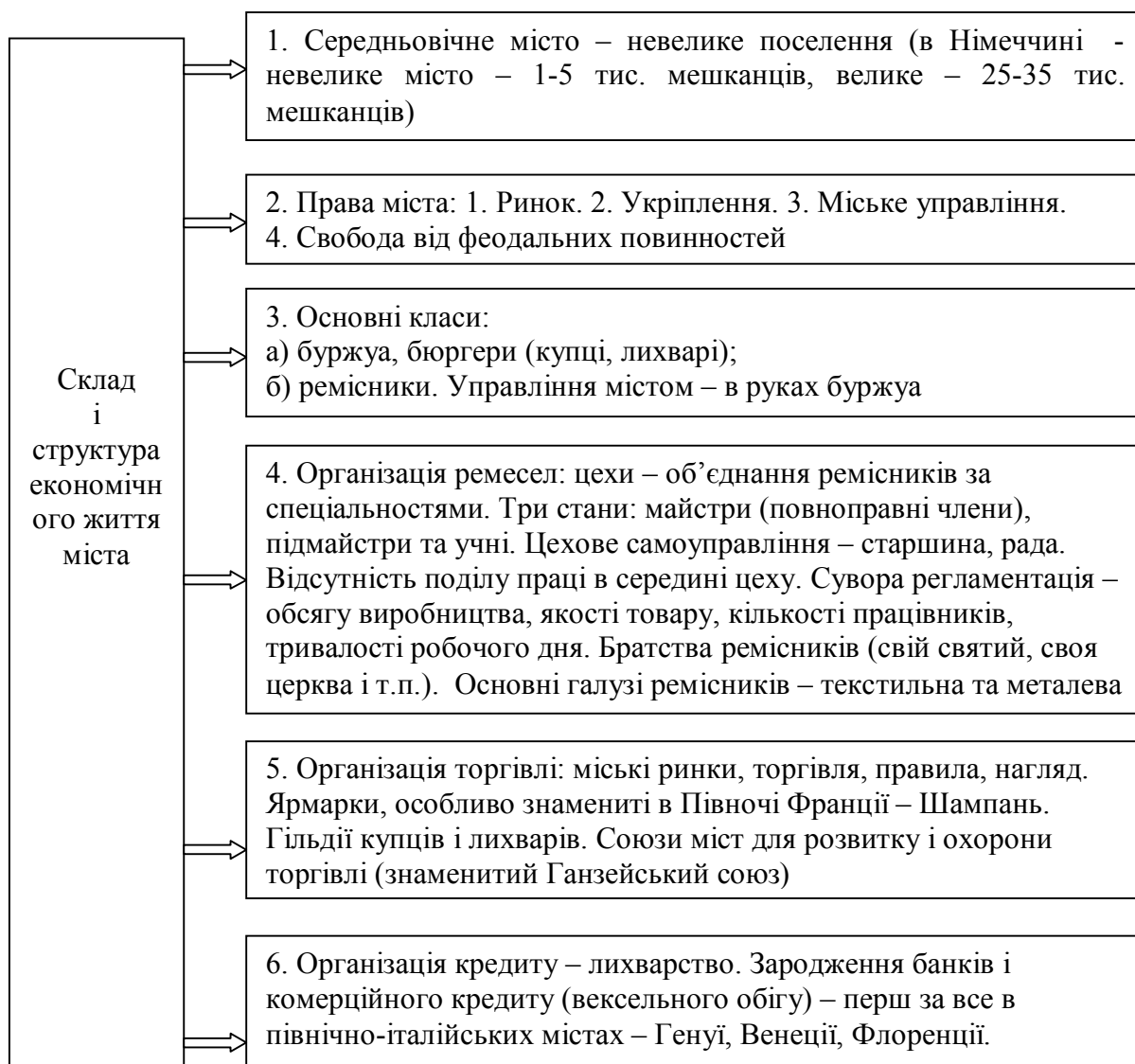

Рис. 3.2. Склад і структура економічного життя міста.

Товари ганзейської і левантійської торгівлі зустрічалися на ярмарках Західної Європи, особливо у французькій провінції Шампань. Ярмарок тривав майже цілий рік. Столітня війна, що точилася між Францією і Англією (1337 – 1453 рр.) звела знаменитий європейський ярмарок до провінційного торжка.

У середні віки розвинулася і сухопутна торгівля. Відомий шовковий шлях від Китаю до Європи простягнувся на кільканадцять тисяч кілометрів.

Розвиток торгівлі вимагав наявності стабільних засобів грошового

обігу. У Західній Європі в середні віки в грошовому обігу була велика кількість найрізноманітніших монет. Із золотих найпоширенішими були північно-італійські дукати, їх почали випускати в 1284 р. венеціанці. Згодом подібні грошові одиниці карбували монархи інших західноєвропейських країн – гульдени (Голландія), екю (Франція), флорини (Флоренція), соверени (Англія). Проте монетарного золота в Європі було недостатньо тому найпоширенішими були різні срібні гроші – від маленької роздрібної монети до солідного талюра масою 30 г. (в Росії їх називали «єфимки»)

Діловим людям було незручно і небезпечно перевозити велику кількість золотих, срібних чи мідних грошей. На допомогу їм прийшли так звані міняйли. Поступово міняйли перетворилися на банкірів. Вперше вони з'явилися в північно-італійських містах, у провінції Ломбардії. Банкіри об'єднувалися в асоціації, компанії, товариства. Разом з появою банківської системи виник кредит.

Важливе значення в економічному житті середньовічної Європи мали **податки** та різні примуси на користь феодалів чи державних установ. У романізованих країнах збереглася римська податкова система, що в тій чи іншій формі поширилась і на "варварські" держави. З населення стягували земельний і подушний податки. Крім того, усіх підданих примушували виконувати будівельні роботи, нести сторожову службу, здійснювати гужові перевезення. У країнах, де феодалне господарство утворювалося внаслідок розпаду родоплеменних стосунків, державні податки сформувалися на основі системи дарів з власних громадян та данини з підкорених народів, що поступово злилися в одне ціле. Королі та їхні намісники об'їжджали країну для збирання провіанту і фуражу з населення.

На другому етапі зрілого феодалізму внаслідок державної централізації податки стали постійними, зросли їх розміри, їх платили переважно селяни та жителі міст. Феодали, духівництво повністю або частково звільнялися від сплати податків.

3. Економічні погляди в епоху середньовіччя.

На розвиток економічної думки класичного середньовіччя великий вплив справила католицька церква. Трактуванням економічних питань займалися церковні юристи, часто з античних позицій. Але вирішальне значення мали класові інтереси феодалів і інтереси церкви. Така доктрина отримала назву канонічна. В своєму розвитку пройшов два етапи:

Ранній канонізм (Августин Блаженний (359 – 430 рр.):

- категорично засуджує торговельний прибуток і лихварський відсоток (привласнення чужої праці);
- еквівалентний обмін можливий лише при встановленні „справедливої ціни” (вартість) – „відповідно до речі” тобто включає витрати виробництва;
- виступає проти гидливого ставлення ідеологів античного світу до фізичної праці, виключного права на багатство окремих осіб за рахунок більшості населення;
- заборонялися велика торгівля та позикові операції як гріховні явища.

Пізній канонизм (XIII – XIV ст.) розширяє коло аргументів, „пояснюючи” економічні проблеми і причини соціальної несправедливості. Виникає двоїстий підхід до тлумачення економічних проблем. З одного боку, використовуються положення ранніх каноністів (методична база яких опиралась на авторитарність доказів – церковні праці, священне писання), з другого боку, пізні каноністи коментують, уточнюють початкову трактовку конкретного господарського явища, економічної категорії і могли відобразити їх навіть в протилежному розумінні.

Економічні погляди представника пізнього канонізму Фоми Аквінського (1225 – 1274) в трактаті „Сума теологій”:

– поділ праці на розумову та фізичну пов’язує не з божим призначенням, а з соціальним станом. Праця необхідна для життя і закріплення моральності; але праця фізична – заняття рабів;

- розподіл суспільства на стани встановлюється богом. Підняти до вищого стану – гріх, засуджує соціальну рівність;

- захищає основи натурального господарства (держава повинна бути самозабезпеченою й усе необхідне отримувати зі своєї території). В той же час виправдовував обмін і вважав місто більш досконалою формою суспільства;

- гроші є волевиявленням людей мати „найвірнішу міру в торгівлі і обороті” (міра вартості та засіб обігу);

- всі речі належать Богу, а люди тільки користуються ними. Приватна власність, яка призначена задовольнити потреби, є необхідним інститутом людського життя. Тільки в умовах бідності можлива спільність майна, бо це забезпечує виживання;

- двояка і компромісна позиція у трактуванні таких економічних категорій як багатство, власність, обмін, вартість, гроші, торгівельний прибуток, лихварський відсоток:

- „справедлива ціна” – обмін відповідно до соціального положення учасників (обмін і ціна повинні забезпечити більше блага тому, хто більше означає для життя суспільства), тобто ціна на однотипні блага для різних станів суспільства відрізняється. „Справедливі ціни” можуть бути джерелом росту особистої власності і створення „поміркованого багатства”, що не є гріхом;

- з одного боку, засуджує отримання відсотку, оскільки вважав, що лихвар бере відсоток, як плату за час. Але час – загальне благо, яке дано Богом, звідси, лихвар ошукує не лише ближнього, а й Бога. З другого боку, виправдовує торгівельний прибуток і лихварський відсоток. Вони є платою і нагородою за те, що у торгівлі і позикових операціях мають місце праця, ризик, транспортні та інші матеріальні витрати.

Соціальні утопії пізнього Середньовіччя.

Знедолена та пригнічена частина людства з давніх часів мріяла про щасливе майбутнє в суспільстві, де буде панувати достаток, щастя, воля. Перші ідеї утопічного соціалізму, як вчення про корінне відтворення та справедливу побудову суспільства на соціалістичних засадах, котре не враховує знання законів

суспільного розвитку та його рухливих сил, були висловлені ще в період пізнього середньовіччя Томасом Мором та Томазо Кампанеллою. Їх соціальні утопії несли на собі відбиток проектів державного устрою Платона та економічної концепції раннього християнства.

Томас Мор – англійський гуманіст, державний діяч, філософ, письменник. Увійшов в історію як автор загальновідомої "Утопії" – опису ідеального устрою на острові, що не існує. Доля Томаса Мора нещаслива. За непорозуміння з королем з питання католицької церкви, Т. Мора було звільнено з усіх посад, а пізніше – стратили.

Коріння соціального зла за Т. Мором криється в приватній власності, яку охороняє держава, що є змовою багатих для пригнічення бідних. Держава, як і спосіб організації життя та діяльності, є ворожими людині.

Людське життя за Т. Мором по цінності не можливо урівноважити всіма благами світу. Бог заборонив насильство, але життя організоване таким чином, що люди вбивають одне одного – все це в реальному житті, яке оточує нас, але є місце, де життя організоване зовсім на інших засадах. Це острів Утопія. Там немає приватної власності, багатих і бідних.

Т. Мор був противником революції і народних рухів, в яких він вбачав руйнівну силу й анархію.

Іншим видатним утопістом цієї епохи був Томазо Кампанелла (1568 – 1639) – італійський поет, філософ і політичний діяч. За свої волелюбні помисли він неодноразово засуджувався церковниками. Особливо його доля змінилася, коли повстання, яке він очолював, проти іспанських загарбників зазнало поразки. 27 років ув'язнення відірвали вільнодумця від суспільного життя, але не заборонили мислити та писати. Він створив десятки творів філософії, найвідоміший твір – геніальна утопія "Місто сонця".

У філософській утопії Т. Мора і Кампанелли багато спільного – ідея усуспільнення власності, перебудови суспільства на основі відсутності власності. Ця ідея, народжена низами, зазнала опору з боку буржуазної ідеології. Саме тому ранній утопізм ніби висить у повітрі.

Лекція 4.

Тема 4.Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI – перша половина XVIII ст.)

План лекції

1. Передумови та наслідки Великих географічних відкриттів.
2. Генеза індустріальної цивілізації в країнах Західної Європи.
3. Теорія і практика меркантилізму.

Основні поняття та терміни. Великі географічні відкриття, секуляризація, протекціонізм, меркантилізм, революція цін, нагромадження капіталу, централізована мануфактура, розсіяна мануфактура, ринкова економіка, прусський шлях розвитку, фермерський шлях розвитку, національний ринок, банківська система, біржова справа.

XVI – XVIII ст. в еволюції європейської цивілізації були періодом переходу від феодального до індустріального суспільства. Період з середини

XV до середини XVII ст. називають Відродженням – в Західній Європі відбувається відновлення духу і технічного рівня Античності. Населення Європи за 200 років зросло в 2 рази і досягло 100 мільйонів чоловік. Період з середини XVII ст. до кінця XVIII ст. називають Просвітництвом. Свою назву епоха дістала завдяки діяльності таких учених-просвітителів як Дідро, Вольтер, Кене, Тюрбо, Цельсій. Створена багатотомна „Енциклопедія” (1751 – 1777). Англійська буржуазна революція (1640 – 1660 рр.) завершила пізнє Середньовіччя (XVI – перша половина XVII ст.) і поклала початок новій історії (друга половина XVII – XVIII ст.). Перехідна епоха полягала у розкладі феодального господарства і генезі основних ознак індустріального суспільства. В цей період зростають темпи економічного росту, виникають й активно розвиваються капіталістичні відносини. Надзвичайно велику роль в цьому процесі відіграють Великі географічні відкриття кінця XV початку XVI ст.

1. Передумови та наслідки Великих географічних відкриттів.

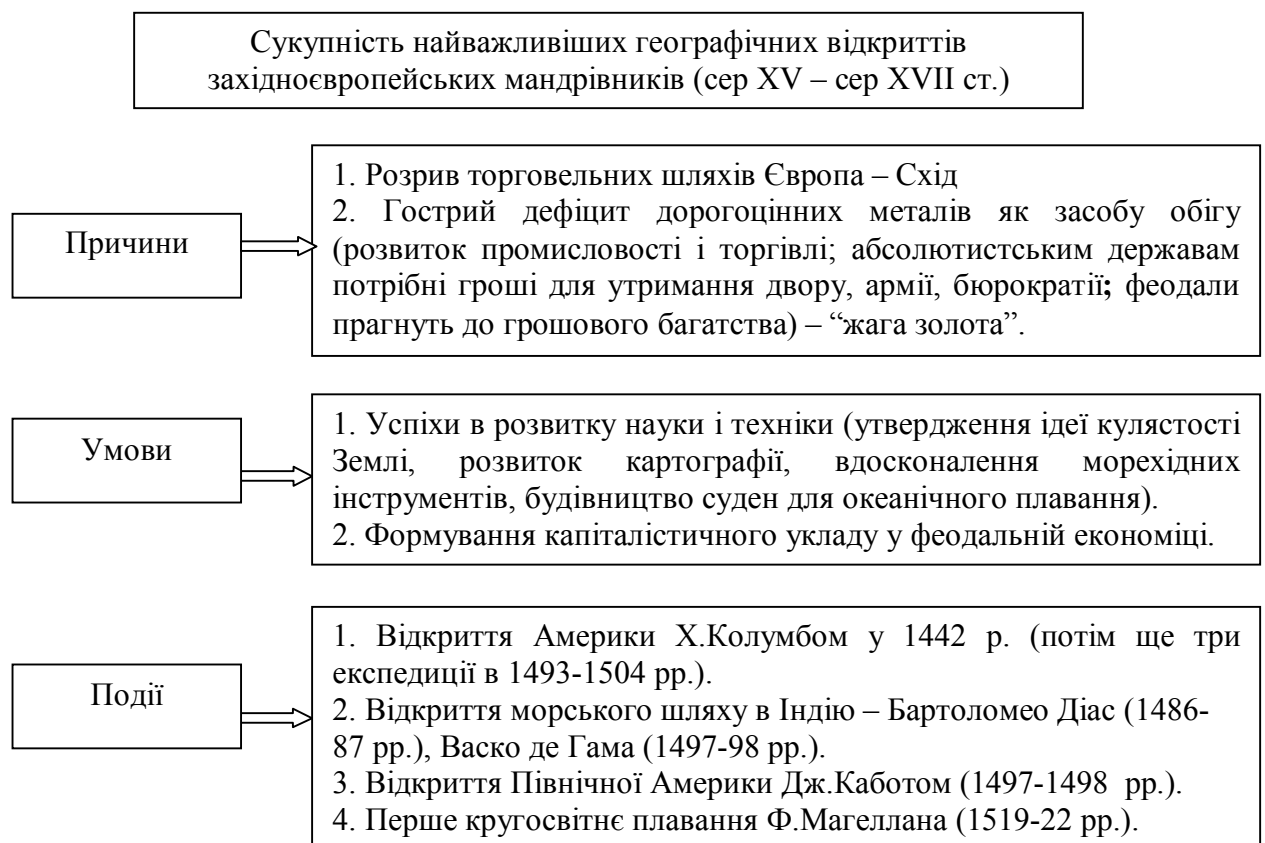

Рис. 4.1. Великі географічні відкриття

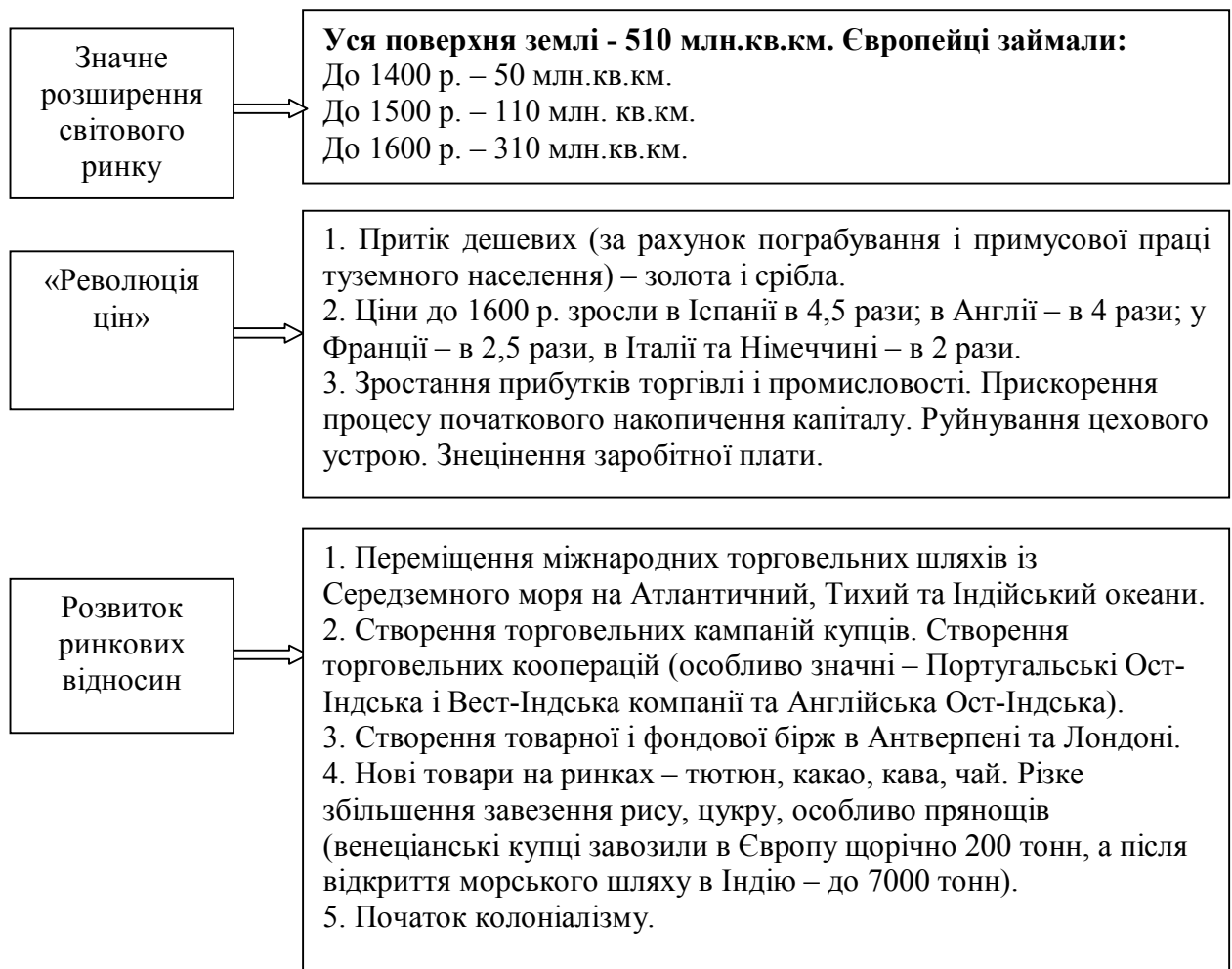

Рис. 4.2. Економічні і соціальні наслідки Великих географічних відкриттів

2. Генеза індустріальної цивілізації в країнах Західної Європи.

Генезис капіталізму. Мануфактурний період його розвитку. Капіталістичний спосіб виробництва у своєму розвитку пройшов декілька етапів:

- 1) епоху первісного нагромадження капіталу та мануфактурного капіталізму (XVI - XVIII ст.);
- 2) епоху промислового капіталізму і вільної конкуренції (остання третина XVIII ст. — остання третина XIX ст.);
- 3) епоху монополістичного капіталізму (ост. третина XIX ст. — 50 рр. XX ст.),

Генезис капіталізму бере свій початок з процесу початкового нагромадження капіталу. Спільні джерела та методи цього процесу такі: вигнання селян з землі; система пограбування колоній і використання наслідків "революції цін"; протекціонізм у виробництві; секуляризація церковних земель та їх продаж буржуазії за безцінь; система державних займів; податкова система (система відкупів тощо).

Необхідно знати зміст наведених понять.

1. Секуляризація – перетворення державою церковної власності

(переважно землі) у світську. Вона широко проводилася під час Реформації.

2.Протекціонізм – введення митних зборів на імпорт з метою захисту вітчизняної промисловості від конкуренції більш дешевих товарів і заохочення розвитку національної економіки. Він є складовою політики меркантилізму.

3. Меркантилізм – економічна політика періоду початкового нагромадження капіталу, яка полягає в активному втручанні держави в економічне життя та проводиться в інтересах купців. В основі цієї політики лежить активний протекціонізм, підтримка експансії торгового капіталу, заохочення розвитку вітчизняної промисловості, особливо мануфактурної.

Значну роль у процесі генези індустріальної цивілізації відіграли **буржуазні революції** в Нідерландах (1566–1609 рр.), Англії (1640 – 1660 рр.), Північній Америці (1775 –1783 рр.), Франції (1789-1794 рр.). Вони проголосили свободу підприємництва та торгівлі, що сприяло швидкому економічному розвитку цих країн.

Важливим свідченням розвитку нових капіталістичних відносин стала поява мануфактурного виробництва. Господарство XVI–XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне. *Мануфактура* – підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, що історично передувала великому машинному виробництву.

Рис. 4.3. Еволюція мануфактурного етапу розвитку економіки

Існували два типи мануфактур – розсіяна (децентралізована) та централізована. *Розсіяна* мануфактура, що розвивалася в основному в XVI – першій половині XVII ст., ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі. Наприклад, усі операції з виготовлення суконних тканин (очищення,

прядіння, ткацтво, фарбування вовни) виконувалися в майстернях або вдома.

Централізована мануфактура характеризувалася територіальною єдністю виробництва і утвердилася в другій половині XVII ст. Мануфактури виникали в тих галузях, де рівень спеціалізації та технічного розвитку створював умови для реорганізації виробництва. Зародження мануфактур відбувалося у двох напрямках: 1) торговий капітал підпорядковував виробництво; 2) виробник ставав і підприємцем, і купцем. Одночасно в промисловості зберігалися ремесло і дрібне товарне виробництво. Галузевий склад мануфактур багато в чому визначався природно-географічними умовами тієї чи іншої країни. Так, в Англії переважали суконні, металургійні та суднобудівні мануфактури, в Німеччині – гірничі та металообробні, в Нідерландах – текстильні та суднобудівні.

Повна картина розвитку капіталізму неможлива без аналізу встановлення буржуазних відносин в аграрному секторі. Тут необхідно охарактеризувати земельне законодавство 1807-1850 рр. Прусії; закон про гомстеди (США), виданий у 1862 р., які стали прикладом різних шляхів розвитку капіталізму в сільському господарстві, а саме -"пруського" та "американського". Гомстед-Акт, прийнятий у 1862 р. в США, в період Громадянської війни 1861-1865рр., давав кожному американському громадянину право одержання (при сплачуванні невеликого збору) ділянки землі (гомстеда), який послідовно переходив у його власність. Гомстед-Акт, таким чином, знаменував перемогу в національному масштабі фермерського або американського шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві.

Буржуазний розвиток може також проходити, маючи на чолі великі феодальні господарства, які послідовно перетворюються в буржуазні, послідовно змінюють феодальні методи експлуатації буржуазними. Це так званий "пруський" шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві. Він найбільш тривалий та болючий.

До середини XIX ст. завершилось формування двох варіантів розвитку капіталізму в сільському господарстві – "пруський" і "американський".

3. Теорія і практика меркантилізму.

Великі географічні відкриття і пов'язаний з ними розвиток міжнародної торгівлі привели до витіснення натуральної форми господарства товарною. Гроші стають тією економічною силою, яка протистоїть силі феодального маєтку. Зростання продуктивних сил, поглиблення суспільного поділу праці, розвиток міст як центрів ремісництва і торгівлі підготували передумови розкладання феодалізму і народження капіталізму. Це стало головною умовою генезису меркантилізму, який виник на базі узагальнення досвіду первісного нагромадження капіталу і вирішував практичні питання прискорення цього процесу, виражав інтереси торговельної буржуазії.

Меркантилізм, **по-перше**, розглядає гроші як абсолютну форму багатства;

по-друге, за об'єкт дослідження бере виключно сферу обігу;

по-третє, джерелом багатства (звичайно в грошовій формі) вважає зовнішню торгівлю та видобування благородних металів.

Ідеал меркантилізму – Голландія, яка в XVII ст. досягла розквіту за

рахунок розвитку зовнішньої торгівлі, колоніальної експансії, судноплавства. Меркантилізм вирішував активні проблеми свого часу, але в теоретичному відношенні був слабим, тому що не аналізував економічні закони і категорії.

Рис. 4.4. Головні етапи і риси меркантилізму

Концепція меркантилізму базується на політиці *протекціонізму* – участі держави в управлінні економікою, забезпеченні оптимального використання ресурсів для перевищення експорту над імпортом, збільшення багатства країни, де гроші – найважливіший засіб розвитку вітчизняної промисловості і торгівлі.

Висновок: меркантилізм як течія економічної думки ще не є економічною наукою. Всі трактати меркантилістів мають в цілому описовий характер і не містять теоретичного аналізу. Доктрина меркантилізму зводиться до практичних рекомендацій щодо нагромадження приватного і національного багатства. Одним з самих слабких місць є методологія, тому що в силу історичних умов меркантилісти не змогли вийти за межі сфери обігу, не мали дедуктивних побудов і узагальнень. Заслуга у тому, що вони поставили ряд питань перед наукою (джерело багатства), нагромадили багатий фактичний матеріал щодо виникнення капіталістичного способу господарювання.

Англія. Томас Мен (1571 – 1641). В роботі *"Міркування про торгівлю з Ост-Індською компанією"* 1621 р. – обґрунтовує теорію "торгового балансу" (не має ніяких інших заходів отримати гроші, окрім торгівлі).

Приклад: 10 шилінгів, витрачені в Індії на купівлю товарів, перетворюються у Лондоні при їх продажу у 35 шилінгів.

- Головні положення роботи *"Багатство Англії у зовнішній торгівлі"* 1664р.
- потрібно посилювати флот і розширяти торгівлю;
 - необхідно розширяти сировинну базу промисловості у сільському

господарстві, зменшити споживання іноземних товарів, активізувати конкуренцію з іноземними купцями;

- необхідно покращити якість національних товарів;
- вивіз золота допустимий, тому що викликає торгівлю, а торгівля збільшує гроші.

Англійські меркантилісти вважали, що заради розвитку власної промисловості й активного торгового балансу споживач повинен йти на жертви. Закликали до примирення працівників з нуждою, бо бідність одних також необхідна, як багатство інших, а доходи народу залежать від розкоші панівних класів.

Франція. Антуан де Монкретьєн (1575 – 1621) висловив економічну програму французького меркантилізму в "Трактаті політична економія".

Політекономія вивчалась ним як сукупність правил господарчої діяльності.

- розкіш правомірна лише при споживанні місцевої продукції, коли її виробники отримують роботу і "прибуток залишається в країні";
- торгівля – головна ціль;
- іноземці тільки забирають багатство із Франції. Необхідно розвивати промисловість, удосконалювати продукцію;
- схвалював державне втручання в економічне життя, оподаткування і привласнення торговельного прибутку.

Але він не мав обґрунтування ідеї "торгового балансу", його робота має монетарні залишки.

Жан Батист Кольбер — міністр фінансів Людовіка 14.

- схвалював розвиток королівської мануфактурної промисловості;
- ввів протекціоністський митний збір;
- його політика сприяла розвитку товарно-грошових відносин у Франції;
- заборонив вивіз і свободу ввозу хліба, що стримувало розвиток фермерства і привело до звуження ринку.. Така політика отримала назву „кольбертизм”.

Отже, меркантилізм – закономірне явище в історії економічної думки. Відбивав вимоги купців і мануфактуристів XVI – XVII ст. Сформував програму первинного нагромадження капіталу, торгової експансії, колоніалізму.

Мав велике значення для розвитку економіки й економічної думки Європи.

Лекція 5.

Тема 5. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга пол. XVIII – перша пол. XIX ст.)

План лекції

1. Промисловий переворот і початок капіталістичної індустріалізації Англії.
2. Особливості промислового перевороту у Франції.
3. Класична школа політичної економії.
4. Економічні учення західноєвропейських утопістів соціалістів.

Основні поняття та терміни. Промисловий переворот, парова машина, фабричне виробництво, індустріалізація, залізничне будівництво, національний доход, «природна ціна», «істинна вартість», фізіократи, «чистий продукт», номінальна ціна, основний

капітал, оборотний капітал, трудова теорія вартості, сальдо зовнішньої торгівлі, фритредерство і протекціонізм. пропозиція і попит. добровільне безробіття, «залізний закон заробітної плати».

Переломним моментом у розвитку продуктивних сил світу стає **промисловий переворот** – перехід від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики. У соціальному плані головну роль почали відігравати фабриканти та люди найманої праці. Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною.

1. Промисловий переворот і початок капіталістичної індустріалізації Англії. Промисловий переворот – це світовий процес, що визначався загальними законами і одночасно мав свої особливості у кожній країні. Першою його здійснила **Великобританія** (1770 – 1825). В сер. XVIII ст. склався комплекс економічних та політичних передумов успішного здійснення промислового перевороту.

Економічні передумови:

- 1) високий рівень розвитку мануфактурного виробництва;
- 2) нагромадження капіталу;
- 3) аграрний переворот і політика обгороджування земель;
- 4) наявність широкого національного ринку;
- 5) вигідне географічне розташування Великобританія.

Головними політичними передумовами стали:

- 1) англійська буржуазно-демократична революція скасувала феодальні привілеї та відкрила шлях до капіталістичного розвитку;
- 2) проведення політики протекціонізму та меркантилізму.

Технічний прогрес передував промислому перевороту та відбувався в ході його розвитку. Він почався в текстильній, поширився в металургійній промисловості, енергетиці, на транспорті. Винахід у 1785 р. механічного ткацького верстата С. Картрайта підвищив продуктивність праці майже у 40 разів. Велике значення для текстильної промисловості мали винаходи в'язальної, тюлевої, мереживної машин.

Революційну роль у розвитку промисловості відігравав винахід парової машини Дж. Уаттом (1769 р.), удосконаленої в універсальну машину подвійної дії (1784 р.). Це дало змогу широко використовувати вугілля як основне паливо, ліквідувало залежність від водяного двигуна, відкрило для промисловості нові регіони країни. На її основі американець Р. Фултон в 1807 р. створив пароплав, англієць Дж. Стефенсон – паровоз. Токарно-гвинторізний верстат Моделі (1797 р.), свердлильна машина Уілкінсона стали основою металообробного виробництва.

Початок промислового перевороту в Англії пов'язується з бавовняною промисловістю. Перша прядильна фабрика була створена в 1769 р. Механізація суконної, швейної, галантерейної, паперової, поліграфічної галузей завершилася після 1850 р.

В англійській металургії технічне переоснащення почалося в середині XVIII ст. За 1750– 1770 рр. було побудовано 27 домен на коксі. Важливим

показником успіхів промислового перевороту було поширення парових машин. У 1782 р. паровий молот з'явився на металургійному заводі, в 1785 р. парова машина була встановлена на бавовняній фабриці.

Промисловий переворот зробив неминучими зміни у засобах транспорту та зв'язку. Були поліпшені сухопутні шляхи, знайдено спосіб твердого покриття. У 20 –30-х роках ХІХ ст. почали використовувати парові машини на залізничному та водному транспорті. В 1829 р. була побудована залізниця між Манчестером і Ліверпулем, яка мала комерційне значення. Прискорилися темпи будівництва каналів. У 1814 р. почалося пароплавне сполучення річок Великобританії, а морське – в 30-х роках ХІХ ст., будівництво океанських суден – в 40 –50-х роках. У 60-х роках ХІХ ст. ці види транспорту стали пануючими.

У перші десятиліття ХІХ ст. з'явилися машинобудівні заводи з виготовлення обладнання для текстильних, паровозобудівних підприємств. У 50 –60-х роках ХІХ ст. істотною ознакою машинобудування став випуск засобів виробництва. У першій чверті ХІХ ст. промисловий переворот завершився.

Наслідки промислової революції:

1) пануючим стає фабричне виробництво, країна з аграрної перетворюється в індустріальну. Обсяг промислового виробництва протягом першої половини ХІХ ст. зріс у 4 рази;

2) змінилася економічна географія Великобританії. З'явилися нові промислові райони – Ланкашир і Манчестер, Глазго. Південний Уельс, Середня Шотландія були основними центрами видобування вугілля та важкої промисловості.;

3) зміни в соціальній сфері – підвищилася питома вага міського населення, промислового пролетаріату (45,5% зайнятого населення);

4) зростає роль колоній як ринків сировини та збуту для англійської промисловості. Англія перетворюється в економічного лідера доби домонополістичного капіталізму – провідну торговельну країну, найбільшу колоніальну державу, „майстерню світу”, яка постачала свої товари у більшість країн. У цьому велику роль відіграв перехід до вільної торгівлі – фритредерства (1853 р.);

5) створення національних фінансово-кредитних систем, що забезпечували потреби індустріального розвитку.

2. Особливості промислового перевороту у Франції.

Головною особливістю промислового перевороту у **Франції** був його порівняно затяжний характер. Підготовчий етап розпочався з 1805-1810 рр. ХІХ ст. Промисловий переворот стримується в роки імперії та наполеонівських війн. Континентальна блокада Наполеона (1806 р.) закрила європейський, зокрема французький, ринок для англійських товарів. Через відсутність англійських машин загальмувалася механізація виробничих процесів. Крім того, негативним чинником була також парцелярна власність на землю, обумовлена аграрним законодавством Конвенту.

Першим етапом промислового перевороту у Франції можна вважати

30-40-і рр. XIX ст. Зростають темпи механізації у текстильній промисловості. Збільшуються обсяги виробництва в металургійній промисловості. Прискорюється запровадження парових двигунів. Фабрична промисловість поширилася у суконному, дзеркальному, керамічному, хімічному виробництвах, поліграфії. Розвитку металургійної та вугільної промисловості сприяє початок залізничного будівництва, яке набирало прискореного розвитку завдяки закону 1844 р. Однак технічний рівень і конкурентоспроможність залишалися ще низькими. Переважали мануфактури, маленькі майстерні кустарного типу.

Французькі промисловці, що керували внаслідок аграрного перенаселення дешевою робочою силою, були зацікавлені в найбільш повному використанні витрат праці й орієнтувались на виробництво товарів, що потребують ручного опрацювання. Тому піднесення базових виробництв було відстрочено на користь обробної промисловості, що випускає готову до споживання продукцію.

Другий (вирішальний) етап промислового перевороту (50-60-ті рр.) характеризується тим, що фабричне виробництво охопило майже всі галузі промисловості: текстильну, металургійну, хімічну, гірничу, машинобудівну. Загальний обсяг промислової продукції за 1851 – 1865 рр. зріс майже у 2 рази. Протяжність залізниць досягла 17,4 тис. км. Виникло об'єднання власників металургійних підприємств "Коміте де Форж" Залізничні товариства об'єдналися в 6 компаній. У 1855 р. в Парижі було організовано Всесвітню промислову виставку.

На відміну від Англії, припинення промислового перевороту у Франції не означало завершення індустріалізації. Країна стала лише індустріально-аграрною державою. Продовжує розвиватись залізничне будівництво, за темпами зростання важка промисловість починає випереджати легку. За розмірами промислової продукції Франція в середині XIX ст. займала друге місце в світі після Великобританії, хоча концентрація промислового капіталу залишається незначною, що обумовлено традиційною структурою промисловості (переважним розвитком галузей, що виробляють модний одяг, предмети розкоші). Така структура, а також збереження парцелярного господарства зумовили вузькість внутрішнього ринку, що, у свою чергу, стримувало темпи економічного розвитку.

Фінансовий капітал у Франції розвивався швидше порівняно з промисловим і торговим.

3. Класична школа політичної економії. Економічна наука як система знань виникла з появою капіталістичного способу виробництва і формуванням ринку, насамперед в Англії і Франції. У результаті грабіжницького процесу експропріації селянство втрачало землі і поповнювало армію найманої праці. У промисловості у різних галузях поширювалось мануфактурне виробництво. Важливою галуззю застосування капіталу стала зовнішня торгівля. Англія займалась грабіжництвом колоній, збагачуючи буржуазію.

Капітал підкорив собі економіку, перебудував усі суспільні відносини. У торговельній політиці панував меркантилізм. З розвитком мануфактур виникли

нові джерела прибутку. У XVI ст. стало зрозумілим, що теорія і практика не відповідають один одному.

За загальноприйнятою оцінкою класична політекономія зародилась в к. XVII (Англія) – початку XVIII ст., а вичерпала свої можливості в останній третині XIX ст. Умовно в розвитку класичної школи можна виділити чотири періоди:

- З кінця XVII до другої половини XVIII ст. Це етап істотного розширення сфери ринкових відносин, аргументованого спростування ідей меркантилізму. Головні представники цього періоду – У. Петті та П. Буагільбер, школа фізіократів.

- Остання третина XVIII ст. панує вчення про „природний порядок”, стихійну дію об’єктивних економічних законів – А. Сміт, Д. Рікардо

- Перша половина XIX ст. глибока переробка та переосмислення основних ідей і концепції А. Сміта. Представники – Д. Мілль, Ж.Б. Сей, Т. Мальтус, Н. Сеніор.

- Завершальний етап класичної політекономії – друга половина XIX ст. – К. Маркс, Ф. Енгельс узагальнили кращі досягнення школи. В цей час з’являються більш прогресивні напрямки економічної думки – „маржиналізм” (к. XIX ст.) та „інституціоналізм” (початок XX ст.)

Головні ознаки:

1. Виробка і застосування прогресивних методологічних прийомів дослідження включаючи причинно-наслідковий (каузальний), дедуктивний, індуктивний, логічну абстракцію;

2. Використання концепції економічного лібералізму, котра базується на принципі “Laissez faire” (“хай все іде як іде”) – невтручання держави в економічні процеси, необмеженої свободи конкуренції підприємців. При цьому “невидима рука” ринку забезпечить оптимальний розподіл ресурсів;

3. Перевага аналізу проблем сфери виробництва у відриві від сфери обігу, що стало причиною недооцінки закономірного зв’язку між даними сферами;

4. Цінність (вартість) товару визначається витратами на його виробництво;

5. Категорія „вартість” визначалась єдиною вихідною категорією економічного аналізу. Таке спрощення аналізу і систематизації привело до пошуку лише внутрішніх причин господарського добробуту без врахування психологічних, моральних, правових та інших факторів соціального середовища.

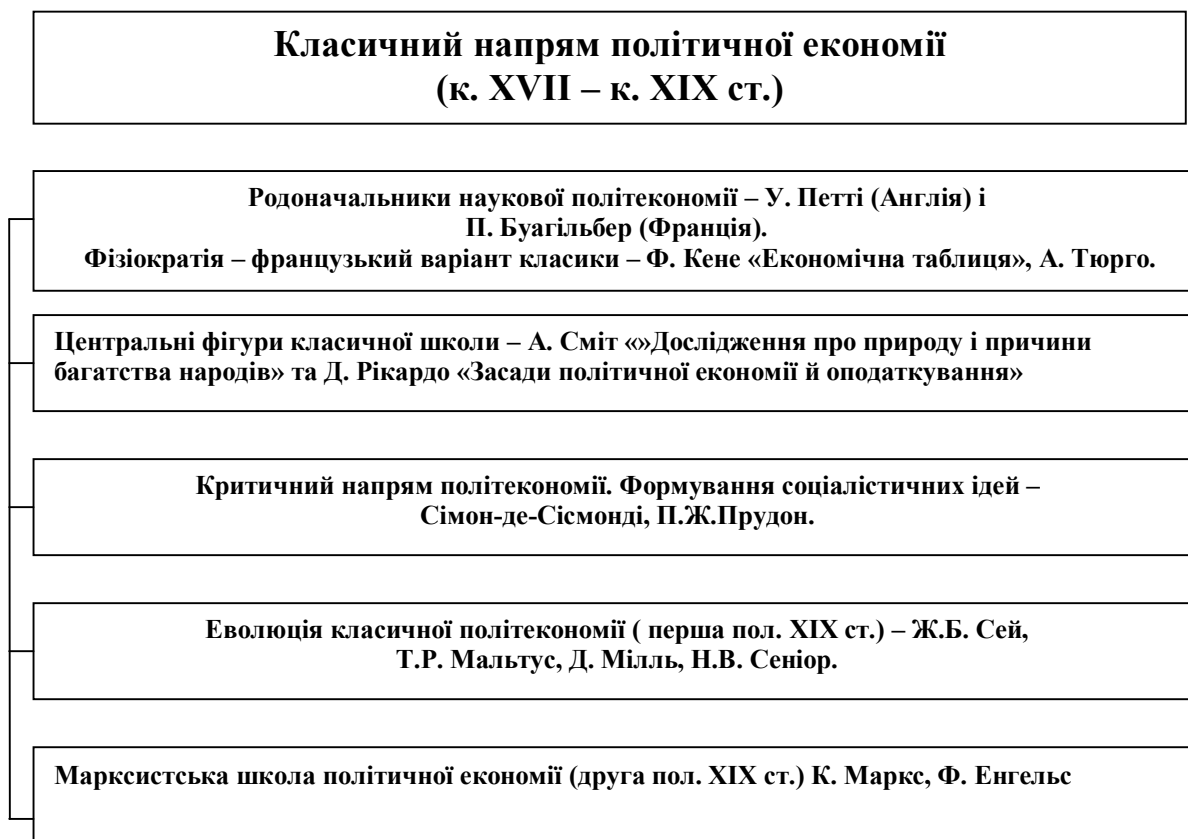
6. Людина розглядається як “економічна людина”, яка прагне до власної вигоди, до підвищення свого становища;

7. Еластичність чисельності робітників по зарплаті вища одиниці. Це означає: підвищення зарплати сприяє зростанню чисельності робочої сили, а зменшення зарплати, навпаки, викликає зменшення чисельності робітників.

8. Досліджують проблему економічного зростання і підвищення добробуту населення, намагаються обґрунтувати динамізм і рівноважний стан економіки країни. Але при цьому не використовують математичний аналіз, методи математичного моделювання.

9. Гроші, котрі традиційно вважалися штучним винаходом людей, в період класичної економіки визнані товаром. Серед функцій грошей виділяють головну –

засіб обігу.

Процеси, які відбуваються в економіці, «класики» уявляли в цільному, найбільш узагальненому вигляді як сферу взаємозв'язаних законів та категорій, як логічно побудовану систему відносин.
А. Сміт і Д. Рікардо показали, що джерелом багатства є не зовнішня торгівля (як вважали меркантилісти), не природа (як вважали фізіократи), а сфера виробництва, трудова діяльність в її різноманітних формах.
Одним із вихідних положень класичної політичної економії слугувала трудова теорія цінності (яка не заперечувала корисність продукту) згідно якої – в основі цін лежать витрати живої й уречевленої праці.
Засновники наукової школи продемонстрували взаємозв'язок основних факторів виробництва.
Класики дослідили природу багатства, фактори його зростання, умови формування й розподілу доходів. Закони конкуренції.
Обґрунтували принцип економічного лібералізму «Laissezfaire» («Хай все йде як іде»).
Держава, на їхню думку, повинна бути створювати правові основи економічної діяльності, належні умови для функціонування ринкової економіки.
Висновки «класиків» отримали подальше розкриття у працях їхніх послідовників та опонентів.

Схема 5.1. Загальна характеристика класичної політичної економії

Адам Сміт (1723-1790) – видатний англійський економіст, який започаткував систематичний виклад політекономії. Народився в Шотландії, в сім'ї службовця. В 1740 році закінчив університет в Глазго і був

рекомендований для продовження освіти в Оксфордський університет. У 28 років – обраний професором філософії та моралі університету в Глазго. З 1787 р. він ректор університету Глазго. Основний його твір – “Дослідження про природу і причини багатства народів” (1776), який складається з п’яти книг, у перших двох книгах розкриваються теоретичні основи, а в наступних трьох говориться про економіку Європи, про системи політекономії, про фінанси, оподаткування, державний борг.

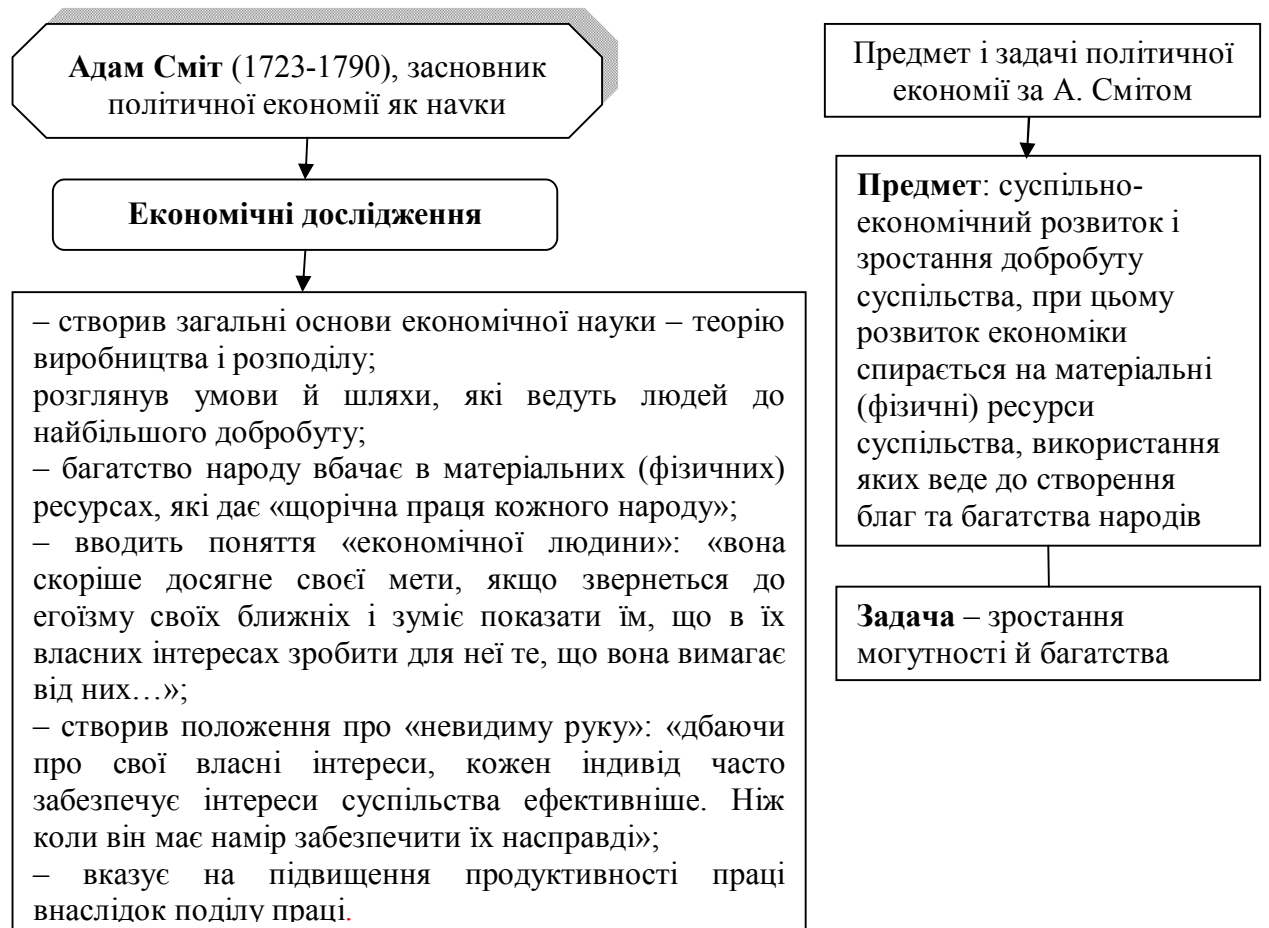

Рис. 5.2. А. Сміт, засновник політичної економії

З кінця XVIII до середини XX ст. в економіці багатьох країн світу відбулись істотні зміни, пов’язані з утвердженням індустріального виробництва, необхідною передумовою якого був промисловий переворот. У багатьох розвинених країнах Європи і США протягом XIX ст. учення А. Сміта було фундаментом для подальшого розвитку ідей та концептуальних положень „класичної школи” і головним чином тих із них, які абсолютизували політику економічного лібералізму, стихію ринкового механізму господарювання.

Серед прихильників учення А. Сміта в постмануфактурний період в історії економічної думки згадують імена Д. Рікардо, Ж.Б. Сея, Т. Мальтуса, Н. Сеніора. Їх творчість несе відбиток „нового” часу, який показав, що економічній науці слід знову зайнятися переосмисленням досягнутого в „Багатстві народів ” з багатьох економічних категорій і теорій.

У 30-х рр. XIX ст. в країнах Західної Європи загострюється класова боротьба між буржуазією і робітниками. Здобувши політичну владу внаслідок парламентської реформи 1832 р., буржуазія відразу ж вдалася до проведення антиробітничого законодавства. До цього часу суперечності і класова боротьба знаходились у нерозвинутій формі. Починаючи з 1825 р. капіталістичний світ потрясається періодичними кризами перевиробництва. В Англії і Франції відбуваються перші самостійні виступи робітників.

За цих умов основні постулати класичної школи про те, що єдиним джерелом багатства і вартості є праця, прибуток і рента є відрахуванням з продукту праці робітника та інше, не влаштовували буржуазію. З'являється нова трактовка основних положень економічної науки.

У Франції родоначальником нового напрямку політекономії був **Жан Батист Сей (1767 – 1832)**, котрий називав себе коментатором і популяризатором теорії А. Смита. Учення Сея базується на принципі вільності ринків, ціноутворення, внутрішньої та зовнішньої торгівлі (фритредерство), необмеженої вільної конкуренції підприємців, недопущення ніяких проявів протекціонізму, і звів ці принципи до абсолюту.

Головні роботи – "Трактат політичної економії, або простий виклад способу, яким формуються, розподіляються та витрачаються багатства" (1803 р.), «Повний курс практичної політичної економії» (1892).

У методологічному плані Сей визнавав закони, категорії та теорії політичної економії такими, які мають універсальне і першочергове значення. Він поділяв політекономію на три самостійні частини: виробництво, розподіл і споживання. Виробництво – тільки процес взаємодії людини з природою, виробничих відносин у цій взаємодії немає.

Теорія „**трьох факторів виробництва**” – у створенні вартості беруть участь три фактори: праця, капітал і земля. Праця створює заробітну плату, капітал – прибуток, земля – ренту. В сумі ці доходи і складають вартість. Таким чином, доходи виступають як винагорода, жодних суперечностей в суспільстві немає. Наприклад, прибуток розпадається на позичковий процент і підприємницький дохід, де підприємницький дохід є винагородою за раціональне поєднання власником всіх факторів виробництва. Пізніше цю думку продовжив Маршалл і вся Західна політекономія.

"**Закон ринків**". Квінтесенція «закону Сея» полягає в тому, що при досягненні і дотриманні суспільством усіх принципів економічного лібералізму виробництво (пропозиція) буде забезпечувати адекватне споживання (попит), тобто виробництво товарів і послуг в умовах, смітівського «природного порядку» обов'язково породжує доходи, на які ці товари і послуги вільно реалізуються. Ціни товарів мають абсолютну гнучкість і миттєву реакцію на зміни у кон'юктурі ринку. Вони самі можуть виправити диспропорції.

Ідеалізуючи систему вільної конкуренції, Сей заперечував неминучість загальних криз надвиробництва, припускаючи надвиробництво тільки окремих товарів як наслідок диспропорцій.

Сей ототожнював товарний обмін (Т-Т) з товарним обігом (Т-Т-Т). Не

бачив, що продаж і купівля розділені у часі і просторі, у результаті чого виникає можливість криз. Допускав можливість надвиробництва в окремих галузях, пояснюючи його недовиробництвом в інших галузях. Тому, щоб вийти з кризи (труднощів збуту), рекомендує всілякий розвиток виробництва у галузях другого роду. Звідси він виводить зацікавленість кожного виробника у добробуті всіх інших.

4. Економічні учення західноєвропейських утопістів соціалістів.

Учення соціалістів-утопістів формувались на базі класичних економічних ідей на початку ХІХ ст. Представники цього напрямку (як і класики) визнавали залежність між економічним розвитком та іншими сторонами життя суспільства, уважаючи, що основою економічних відносин є форма власності на засоби виробництва.

Соціалісти-утопісти зосереджувалися на тих проблемах суспільства з приватною власністю, виникнення яких провокується вільною дією економічних законів, а саме: суспільній нерівності, нагромадженні багатства меншістю суспільства і зубожінням більшості, соціальних заворушеннях, економічній неспроможності масового споживача – все це стримує економічний прогрес суспільства. Тому економічні дослідження соціалістів-утопістів є спробою дати загальну соціальну картину розвитку капіталістичного суспільства та окреслити способи свідомої побудови нового суспільства.

Західноєвропейському утопічному соціалізму притаманні наступні риси: матеріалізм – розуміння того, що економічні підвалини суспільного розвитку мають вирішальне значення для трансформування суспільства; реформізм, тобто відмова від насильницьких методів запровадження реформ. Але, як і їхнім попередникам, представникам цього напрямку притаманний ідеалізм – віра в те, що суспільство можна трансформувати цілком свідомо (іноді революційним шляхом, іноді – переконанням), та комунітаризм (декларування пріоритетності суспільних інтересів над індивідуальними)

Концепція А. Сен-Сімона (1760-1825) та його критика капіталізму.

А. Сен-Сімон створює періодизацію світової історії, виділивши в розвитку людства три етапи (формації) – рабовласницький, феодальний, промисловий. Перехід від етапу до етапу здійснюється взаємодією зростання знань й удосконалення господарства, створюючи історичний прогрес.

Центральне місце у вченні Сен-Сімона займає проблема трансформації власності. Центральне поняття його теорії – „колективізм”, а саме кооперування. Перехідна економічна модель суспільства – це асоціація кооперативів із соціалістичним принципом розподілу. Згодом ця асоціація (завдяки всезагальній націоналізації власності) має перетворитись на єдиний кооператив, і тоді в суспільстві діятиме закон розподілу за потребами.

Однак для створення такого справедливого суспільства недостатньо змінити одні тільки матеріальні умови життя, необхідно ще й духовне перевиховання людей.

Держава – основний суб'єкт реформацій, але після повного трансформування суспільства держава відіме, як інституція, а управління здійснюватиметься колективно вповноваженими індустріалами.

Історична концепція Шарля Фур'є (1772 – 1837), так само, як і в Сен-Сімона, передбачає безперервні зміни економічного устрою суспільства, залежно від рівня розвитку виробництва. Спираючись на історичний метод дослідження, робить висновок, що люди можуть свідомо комбінувати запропоновані історією суспільні форми, будуючи таке суспільство, яке їм потрібно, досягаючи стану „соціальної гармонії” (ідеалізм).

Приватна власність, на його думку, породжує анархію, конкуренцію, створює нерівномірний розподіл багатства і розтринькання ресурсів. Вихід з цієї складної ситуації Фур'є бачив у переході до суспільної власності. Формулює постулат про акціонерні товариства – фаланги (перехідна економічна модель). Власність усупільнюється не у масштабах всього суспільства, а тільки у масштабах трудових товариств – фаланг, в яких разом живуть, працюють і відпочивають трудові колективи чисельністю в 1-2 тисячі чоловік. Отриманий прибуток частково зараховується на трудові акції кожного, частково надходить в суспільний фонд споживання.

На думку Фур'є, потрібні для організації фаланг гроші повинні дати капіталісти, які теж стануть членами фаланги, акціонерами. А весь вироблений продукт буде ділитися у відношенні 5:4:3 між працею, акціонерним капіталом і знаннями. Роль держави у Фур'є незначна, тому його часто називають попередником анархізму.

Між концепціями усупільнення Сен-Сімона і Фур'є існує відмінність: у Сен-Сімона вияв колективізму – кооператив, общини, у Фур'є – добровільне об'єднання індивідуалів, корпорація. Задовго до того, як почалися процеси корпоратизації виробництва Фур'є передбачає її наслідки і ті можливості, які вона забезпечує.

Як і інші утопісти, Фур'є завдання реформування суспільства покладає на державу – інституцію спроможну відстоювати загальносуспільні інтереси.

Особливості англійського утопічного соціалізму – Роберт Оуен (1771 – 1858) – ідея побудови справедливого суспільства не обмежувалась певним рівнем його соціалізації. Вона передбачала даліше перетворення суспільства на комуністичне. Але шлях до комунізму мав пролягати через соціалізм, заснований на асоціації – об'єднання сформоване на базі виробництва.

Р. Оуен основним ворогом суспільства вважав приватну власність, яка, на його думку, зашкоджує самим власникам. На заміну приватній власності і особистій зацікавленості повинні прийти суспільна власність, спільна праця, рівність у правах та обов'язках. Гроші, як знаряддя експлуатації, повинні бути відмінені і замінені квитанціями, які б показували кількість праці робітника, витраченої на виготовлення товару. За отриманою квитанцією робітник може підібрати собі рівний за кількістю праці потрібний йому товар.

Розуміння асоціації Оуеном дещо відрізняється від Фур'є. Асоціації Оуена – це первинні ланки суспільної системи, і відносини між асоціаціями – акціонерні, а всередині їх – суспільні. Асоціація за власністю – це акціонерне товариство, але розподіл у ньому здійснюється не за факторами, а за соціалістичним принципом – за працею та із суспільних фондів споживання, а згодом, з формуванням комуністичного суспільства – за потребами (у Фур'є – всередині асоціації

відносини акціонерні, а між асоціаціями товарні).

У перспективі асоціації Оуена мали б перетворитися на єдину суспільну асоціацію, об'єднатися на базі усупільнення власності. У Фур'є в перспективі асоціації як виробничі ланки зберігатимуться, але відносини між ними стануть акціонерними (загальносуспільна корпоратизація).

Роль держави у трансформуванні суспільства – формування „сприятливого соціального середовища” для розвитку комуністичних відносин.

Заслуговує уваги і практична діяльність вчення Оуена. У 1800 р. він став співвласником і менеджером невеликого підприємства у Шотландії. Через 2 роки підприємство стало приносити сталий прибуток, робітники "примушувались" до чистоти, порядку, дисципліни. Водночас створювались дитячі садки, школи, культурний центр з бібліотекою, служби соціального забезпечення тощо.

У комерційному плані підприємство процвітало. Оуен зміг навіть сплатити робітникам повну заробітну плату за період вимушеного простою у період кризи. Підвищилась трудова і соціальна активність трудівників. Зникли крадіжки, пияцтво, злочинство. Реальний дохід був вищий, ніж на інших підприємствах. Робочий день був 10,5 годин замість 16.

Однак весь цей успіх, обмежений одним селищем, залежав від особи керівника. Коли після конфлікту з іншими співвласниками Оуен був вимушений поїхати, всі починання зійшли нанівець.

Оуен розкритикував закон народонаселення Мальтуса, довівши, що розвиток продуктивних сил значно випереджає зріст населення, а причиною убогості є не недостача продуктів харчування, а неправильний їх розподіл.

Висновок: У науковому плані погляди Сен-Сімона, Фур'є й Оуена знаходились на обочині економічної науки. Вони мали елементи глибокої критики існуючого в той час суспільного ладу і деякі цікаві здогадки про напрям майбутнього суспільного розвитку, але в цілому не мали серйозних теоретичних обґрунтувань. виправити цей недолік взявся Карл Маркс, якому, за його власною думкою, вдалося перетворити утопічний соціалізм його попередників в "науковий" соціалізм.

Лекція 6.

Тема 6. Ринкове господарство провідних країн світу в період монополістичної конкуренції (др. пол. XIX – поч. XX ст.)

План лекції

1. Основні тенденції економічного розвитку.
2. Втрата Великобританією світової економічної гегемонії.
3. Розвиток політичної економії в "Капіталі" К.Маркса.
4. Загальна характеристика історичної школи.
5. Становлення неокласичної традиції в економічній теорії. Маржиналізм.

Основні поняття та терміни. Монополістична конкуренція, електроенергетика, концентрація промислового, банківського капіталу, вивіз капіталу, територіальний поділ світу,

державно-монополістичний капіталізм, мілітаризація, капітал, норма додаткової вартості, постійний і змінний капітал, просте та розвинене товарне виробництво, концентрація виробництва, державна економіка, національна економіка, корисність, гранична корисність, закон спадної граничної корисності, економічна рівновага. оптимум Парето.

1. Основні тенденції економічного розвитку.

Основною рисою світового економічного розвитку цього часу став поступовий перехід від капіталізму „вільної конкуренції” до монополістичного. Із завершенням промислового перевороту почався процес індустріалізації. У різних галузях світового народногосподарського комплексу на основі зростаючих потреб та прискореного технічного прогресу відбуваються потужні технічні та технологічні зрушення змінюється його структура та принципи розміщення продуктивних сил. Утверджується третій технологічний уклад (1880 – 1930), для якого було характерно панування залізничного транспорту, електротехнічного, важкого машинобудування, чорної металургії, ліній електропередач, широке використання вугілля,

Передусім кардинальні зміни відбувалися в енергетичній базі промисловості. Наприкінці ХІХ ст. було винайдено парову турбіну. На основі поєднання її з динамо машиною було створено турбогенератор, який дав змогу отримати електричну енергію в промислових обсягах і замінити нею пар. Використання електроенергії викликало революцію в енергетиці, з’явилися нові галузі – електротранспорт, електрохімія, електрометалургія тощо. Велике значення мало відкриття в 1891 р. способу передавання електроенергії на відстань.

Значні зміни відбулися в металургії, особливо в сталеливарному виробництві. Було винайдено нові методи виплавки сталі – бесемерівський, мартенівський, томасівський, що дало змогу різко збільшити обсяги виробництва (з 1870 до 1900 рр. виробництво сталі збільшилось в 56 разів), що в свою чергу сприяло зростанню виробництва в тих галузях, які споживали сталь – машинобудуванні, суднобудуванні. За 1860-1900 рр. світова залізнична мережа збільшилась майже в 4 рази.

Бурхливий технічний прогрес сприяє появі нових галузей та вдосконаленню виробництва в старих. Лише один винахід двигуну внутрішнього згорання (німецькі винахідники – Дизель і Отто) стимулювало появу таких галузей, як автомобілебудування (Бенц і Даймлер будують перший автомобіль в 1885 р.), літакобудування (брати Райт), розширилися можливості суднобудування. Виникають нові галузі виробництва – каучукова, нафтодобувна і нафтопереробна, алюмінієва.

З’являються нові засоби комунікацій – телефон (Белл винайшов телефон у 1876 р.), телеграф, радіо (Марконі і Попов), кінематографія (брати Люм’єр). Удосконалюються засоби знищення людей – Нобель винайшов динаміт. З’являються артилерійські снаряди. начинені отруйними речовинами: іпритом, фосгеном.

Для промисловості були характерні порівняно високі темпи щорічного приросту, які становили в середньому близько 4%. На перші позиції в

структурі економіки виходять галузі важкої індустрії, виробництво засобів виробництва.

Переважний розвиток важкої індустрії, яка вимагала великих капіталовкладень, сприяє **концентрації промислового капіталу**, виникненню акціонерного капіталу. Процес концентрації капіталу привів до створення великих промислових об'єктів, що визначало закономірність їх об'єднання у монополістичні союзи. Структура ринку перейшла в новий стан, що одержав назву **монополістичної конкуренції**.

Швидкими темпами відбувалася **концентрація банківського капіталу**, який зосереджувався у невеликій кількості потужних банків. Утворилися могутні фінансові центри, що здійснювали контроль над промисловістю. Поступово відбувається процес **злиття банківського капіталу з промисловим**, що привело до формування фінансової-промислової олігархії.

Зростання обсягів промислового виробництва, розширення транспортної мережі створюють сприятливі умови для розширення торгівлі та світового ринку, до якого також залучаються колонії. Усе більших розмірів набуває **вивіз капіталу**, що дає змогу підприємцям отримувати більше прибутку, ніж від вивозу товарів. Вивіз капіталів поступово перетворюється для підприємців ряду країн на головне джерело прибутку.

Територіальний поділ світу завершився утворенням колоніальної системи, що закріпила за провідними країнами світу величезні колоніальні території. Напередодні першої світової війни найбільшими колоніальними державами світу були Англія, Росія, Франція.

На межі XIX та XX ст. здійснювався поділ світових ринків збуту та сировини між окремими монополістичними союзами (економічний поділ світу). Інтереси окремих монополій збігалися в таких галузях, як електротехнічна, нафтова, морські перевезення. Це підштовхнуло монополії до певних угод щодо розподілу сфер впливу. Уряди головних країн дипломатичними і військовими засобами сприяли проникненню і закріпленню своїх монополій на територіях, що їх цікавили. Активна підтримка державою монополій дозволила зробити висновок про перехід „класичного капіталізму” у нову якість – **державно-монополістичний**.

Для європейських аграрних відносин у XIX – на початку XX ст. визначальним було збереження великого землеволодіння. В кінці XIX ст. поміщицьким і фермерським господарствам, які становили 13% усіх господарств, належало 71,4% сільськогосподарських угідь. Індустріалізація сільського господарства відбувається повільніше, ніж в промисловості. Прискорила цей процес аграрна криза 1876–1895 рр.

У першій половині XIX ст. сформувався **світовий ринок** як підсистема господарства, пов'язана з обміном товарів за межами національної економіки та валютно-фінансовим забезпеченням такого обміну. Масова міграція трудових ресурсів свідчила про виникнення міжнародного ринку праці. Основними чинниками цього процесу були розвиток великої машинної індустрії, утворення колоніальної системи, міжнародний поділ праці, що

поділив світ на промислово розвинені й економічно відсталі країни. Основою формування світового ринку став міжнародний поділ праці зі спеціалізацією окремих країн у виробництві певних видів продукції для задоволення потреб світового ринку. Так, Великобританія спеціалізувалась на продажу машин та устаткування, Німеччина – електроустаткування, хімічних виробів, залізничного обладнання, сільськогосподарської техніки, Франція – одягу, парфумерії, автомобілів, виробів харчової промисловості, США – нафти, електроустаткування, сільськогосподарських машин, виробів чорної металургії та сільськогосподарської продукції.

Відповідно до змін частки окремих країн у світовому промисловому виробництві змінюється і їхня частка у **структурі міжнародної торгівлі**. Так, частка Великобританії у світовому товарообігу в 1870 р. становила 25%, а в 1913 р. – 15,5%. Франція з другого місця перейшла на четверте. Водночас швидко зростають обсяги зовнішнього товарообороту США та Німеччини, що веде до зростання невідповідності між обсягами торгівлі деяких країн та наявності у них ринків збуту, зокрема колоній.

У період становлення монополістичного капіталізму центр світового економічного розвитку переміщується з Європи в Північну Америку. США за основними показниками вийшли на перше місце в світі. На цьому етапі проявились національні особливості монополістичного капіталу пов'язані з історико-економічними умовами окремих країн.

Динаміку світового індустріального розвитку та структурні зрушення протягом останньої третини XIX ст. і до першої світової війни характеризують такі дані:

Показник	1876-1880	1900	1913
Індекси промислового розвитку (1880 р. – 100%)			
Весь світ	100	230	360
США	100	315	590
Великобританія	100	150	190
Німеччина	100	260	400
Франція	100	155	230
Японія	100	240	320
Росія	100	360	590
Частка країн у світовому промисловому виробництві, % на 1880 р.			
США	28	31	35,8
Великобританія	28	18,6	14,1
Німеччина	13,2	16,6	15,7
Франція	9	7,1	6,4
Росія	3,6	5,6	5,5

Табл. 6.1. – Динаміка економічного розвитку провідних країн світу останньої третини XIX – початку XX ст.

2. Втрата Великобританією світової економічної гегемонії.

З переходом до монополістичного капіталізму Англія втрачає свою промислову першість на світових ринках, якою вона користувалась в сер. XIX ст. як країна, в якій уперше виникло фабричне виробництво. Починаючи з 70-х рр. XIX ст. темпи зростання промислового виробництва значно уповільнюються (з 1815 до поч. 70-х рр. – 3,4%; з поч. 70-х до 1914 р. – 1,7%), внаслідок чого питома вага Англії у світовому промисловому виробництві неухильно зменшується (1879 – 32%; 1913 – 14%).

Причини втрати Великобританією світової першості:

1) промисловий переворот співпав з індустріалізацією країни – моральне старіння устаткування;

2) величезна кількість колоній, які в 100 разів перевищували за площею метрополію, забезпечували більш високий рівень прибутку, за рахунок дешевої робочої сили. Гарантований колоніальний ринок зменшував стимули до удосконалення британської промисловості.

3) втрата іноземних ринків за рядом товарів, негативний вплив політики вільної торгівлі;

4) недооцінка значення електроенергії призвели до слабкої енергооснащеності праці в Англії в порівнянні з США та Німеччиною.

5) становище англійської економіки ускладнила світова аграрна криза.

У Великобританії формування монополій розпочалося пізніше, ніж в США та Німеччині, здійснювалося повільніше. В основному вони об'єднували 30 – 50 фірм. Контроль над галузями був практично відсутній. Найменше монополій було в легкій і добувній промисловості.

Причинами низької монополізації англійської промисловості стали:

- можливість для підприємців отримати надприбутки без знищення конкуренції, вивозячи капітал у колонії;

- відносний занепад виробництва у старих галузях, передусім у видобувній, а саме з цих галузей і розпочинається монополізація в інших країнах;

- англійська економіка традиційно орієнтована на експорт, а експортні галузі погано піддаються монополізації.

Разом з тим банківський капітал за темпами монополізації та централізації значно випереджав промисловий, п'ять великих банків мали 40% загальної суми всіх банківських капіталів країни.

Частка Великобританії в світовому товарообороті почала скорочуватися. Зовнішньоторговий баланс був пасивний. Однак платіжний баланс за усіма формами зовнішньоекономічних відносин був активним. В економіці країни швидко розвивалася сфера послуг, значення якої в експорті зростало (посередницькі, торгові, банківські операції за кордоном, фрахт, транспортні послуги).

Скорочення частки у світовому промисловому виробництві та товарообороті привели до втрати Великобританією світової першості. Проте втрата світової гегемонії відбувалась повільно, а доходи всіх верств населення продовжували зростати. Національний дохід Англії в останній чверті XIX ст. виріс втричі, а доходи від зарубіжних капіталовкладень

збільшилися в дев'ять разів. Залишився найпотужніший у світі її воєнний флот, на який витрачалось близько половини всіх видатків державного бюджету.

3. Розвиток політичної економії в „Капіталі” К. Маркса.

Після поразки революції 1848 р. Маркс і Енгельс оселяються в Англії. Наприкінці 1850 р. Маркс розпочинає свої економічні дослідження англійського капіталізму. Включно до 1857 р. збирав необхідний йому матеріал, попередньо обробляючи і систематизуючи його. Праця над цим фундаментальним твором тривала понад п'ятнадцять років – "Економічний рукопис" (1857 – 1858 рр.), "До критики політекономії" (1858 – 1859 рр.), рукописні варіанти „Капіталу” (1857 – 1865 рр.)

Перший том "Капіталу" вийшов з друку в 1867р.

„Капітал” складається з 4-х томів: I – "Процес виробництва капіталу";

2 – "Процес обігу капіталу"; 3 – "Процес капіталістичного виробництва, взятий в цілому"; 4 – "Теорія додаткової вартості"

Теорія капіталу – вартість, яка приносить прибуток, знаходиться у постійному русі (самозростаюча вартість, створена додатковою працею робітників). Капітал – це не річ, а характеристика певних виробничих відносин у рамках буржуазного суспільства (засіб експлуатації робітника і встановлення влади над робочою силою). Вводить поняття *органічна будова капіталу* – вартісне співвідношення між постійним і змінним капіталом. Через це поняття виходить до визначення *норми експлуатації* – відношення між додатковою вартістю і змінним капіталом. Постійний капітал, на відмінну від змінного, не приймає участі у створенні додаткової вартості, так як може перетворюватись або в машини і обладнання, або в необхідну для виробництва сировину і додаткової вартості не створює. Звідси висновок: частка додаткової вартості тим більша, чим більша частка змінного капіталу і праці, і навпаки.

Розрізняє поняття норма прибутку та норма додаткової вартості.

Норма прибутку – відношення додаткової вартості до сукупного капіталу;

Норма додаткової вартості – відношення додаткової вартості до змінного капіталу.

Дійшов до висновку, що норма прибутку має тенденцію до скорочення, але не в результаті підвищення цін на продукти першої необхідності, яке виникає через демографічні фактори і спадну (в силу „закону”) родючість землі (Рікардо – Мілль), а через *рух органічної будови капіталу у бік зменшення в загальному капіталі частини змінного капіталу, зумовленого нагромадженням капіталу*. У свою чергу нагромадження капіталу – це, процес збільшення в конкурентній боротьбі розмірів фірм і компаній („концентрація і централізація”), який одночасно супроводжується зростанням абсолютної величини безробіття – „абсолютний загальний закон капіталістичного нагромадження”.

Теорія вартості. Аналіз системи економічних відносин починає з аналізу **товару** – елементарної клітинки капіталістичного виробництва. Розкриває його властивості: споживну вартість і мінову вартість. Зведення товару до „праці” вважає неповним, так як існує двоїстий характер праці втіленої в товарі: конкретна та абстрактна.

Конкретна праця – це корисна, доцільна форма праці, яка характеризується метою, характером операцій, предметом, засобами і результатами.

Абстрактна праця – „праця взагалі” – витрати людської робочої сили.

В умовах товарного виробництва праця виробників є, з одного боку, конкретною працею, яка створює споживну вартість, з другого, – абстрактною, яка створює мінову вартість.

Таким чином, в основі вартості лежить праця. З урахуванням якісних відмінностей, тобто неоднакової інтенсивності і кваліфікації праці, вводить положення про середню суспільну працю, а точніше – „*суспільно необхідний робочий час*” або витрати часу при „середньому в даний час рівні вправності та інтенсивності праці”.

Вторинною категорію після „вартості” є „*ціна виробництва*”, яка завжди співвідноситься з „*купівельною ціною*”. Тільки при „простому товарному виробництві”, тобто у доринковій економіці, а також при капіталізмі з рівнем „капіталу середньої органічної будови” було б правильно вважати, що „ціни фактично регулюються виключно законом вартості”. У розвиненій капіталістичній економіці, під перетворюванням цінності (вартості) в ціну виробництва приховується від безпосереднього спостереження основа – праця”.

Теорія грошей. Обґрунтував внутрішній необхідний зв'язок між грошми і вартістю. Гроші – товар. Розкрив їх суть грошей через функції. Противник кількісної теорії грошей. Показав механізм перетворення грошей в капітал. Це можливо лише за наявності на ринку особливого товару – робочої сили, існування якого пов'язано з певними історичними умовами: особиста свобода робітників і відділення їх від засобів виробництва й існування.

Теорія заробітної плати. На відміну від класиків вважає, що заробітна плата – це результат обміну з капіталістом за специфічний товар „робоча сила”, який він продає, а не саму працю. „Вартість робочої сили...визначається робочим часом, який необхідний для виробництва, а отже, і відтворення цього специфічного предмета торгівлі”.

Заробітна плата еквівалентна кількості товарів, які необхідні для підтримання життя робітника і його сім'ї. Її рівень залежить від продуктивності праці, яка в свою чергу зумовлена ступенем механізації виробництва, що в остаточному підсумку є перешкодою для росту заробітної плати, тому що техніко-економічний прогрес породжує постійний надлишок робочої сили.

Теорія додаткової вартості. „Таємниця” експлуатації, за Марксом, криється в тому, що робоча сила, як будь-який товар, має дві якості: вартість і споживну вартість. Додаткова вартість є не „відрахуванням із праці робітника” (як вважав Рікардо), а результат еквівалентного обміну. Робоча сила продається і купується за вартістю, але її вартість, або „ціна”, нижча, ніж вартість створеного нею продукту.

Робоча сила – це сукупність фізичних і духовних здібностей людини, що використовуються нею в процесі праці. Особливість „робочої сили” полягає в тому, що вона створює товар, вартість якого більше вартості самої робочої сили. Капіталіст оплачує здатність до праці і примушує працювати більше, ніж необхідно для забезпечення мінімуму засобів існування. У результаті

створюється різниця між вартістю, створеною працею виробника товару, і вартістю робочої сили – заробітною платою, яку оплачує капіталіст як „ціну” товару „робоча сила”. Ця різниця і являє собою додаткову вартість.

Додаткова вартість лежить в основі доходів власників капіталів – підприємницького прибутку, торговельного прибутку, відсотку.

Розрізняє відносну (шляхом підвищення продуктивності праці) і абсолютну (шляхом продовження додаткового робочого часу) додаткову вартість.

Теорія ренти. Доповнює теорію ренти Рікардо. Разом з диференційною рентою існує абсолютна. Виникнення останньої пов’язано зі специфічно низькою в сільському господарстві органічною будовою капіталу і з приватною власністю на землю. Внаслідок дії першого фактору, вартість сільськогосподарської продукції завжди вища від її „ціни виробництва”, а через другий фактор, у сільському господарстві не може працювати механізм „переливання капіталу”, який довів би норму прибутку до середнього показника. У результаті власник землі отримує можливість вимагати з фермера-орендаря орендну плату, яка перевищує природній рівень ренти, тобто отримати надприбуток, аналогічно тому, що приносить за інших однакових умов краща родючість землі або менша віддаленість від ринків збуту.

Теорія криз. На основі різноманітних проявів закону тенденції норми прибутку до скорочення висуває теорію циклічності економічного розвитку при капіталізмі. Центральна ідея цієї теорії, яка спрямована на виявлення особливостей відтворювального процесу в умовах економіки вільної конкуренції, полягає в тому, що досягненню макроекономічної рівноваги і послідовному економічному росту перешкоджають внутрішні, властиві антагоністичному суспільству протиріччя. Як пише В. Леонтьєв, К. Маркс створив основоположну схему, що показує взаємозв’язок між галузями, які випускають засоби виробництва і предмети споживання.

На схемі простого і розширеного відтворення по горизонталі наведені пропозиція засобів виробництва (I підрозділ, дорівнює 6000) і пропозиція предметів споживання (II підрозділ, дорівнює 3000). Вертикальні колонки відбивають попит на засоби виробництва і попит на предмети споживання.

Як і окремий товар, суспільний продукт, за Марксом, складається із постійного капіталу (с), змінного капіталу (v — еквівалент вартості робочої сили) і додаткової вартості (m).

Показники, які виділені, мають бути реалізовані шляхом обміну між I і II підрозділами. Пропорції обміну: $II\ c = I\ (v + m)$ — при простому відтворенні;

$II\ (c + \Delta c) = I\ (v + \Delta v + m)$ — при розширеному відтворенні.

Обмін продукцією, який на схемі не виділений, відбувається всередині кожного з двох підрозділів.

I 4000

Просте відтворення

I підрозділ $4000c + 1000v + 1000m = 6000$

II підрозділ $2000c + 500v + 500m = 3000$

Розширене відтворення

I підрозділ $4000c + 400\Delta c + 1000v + 100\Delta v + 500m = 6000$

II підрозділ $1500c + 100 \Delta c + 750 v + 50 \Delta v + 600 m = 3000$

Схема. 6.2. Марксові схеми відтворення

Ускладнення складу суспільного продукту в умовах розширеного відтворення зумовлюється тим, що частина додаткової вартості відповідно до структури, яка склалася (відношення постійного капіталу c до змінного v), витрачається на придбання додаткових засобів виробництва і наймання додаткової робочої сили. Така обов'язкова умова нагромадження, інакше кажучи, відтворення капіталу у постійно зростаючих розмірах.

Однак значення його схеми, за якого економіка поділяється на два підрозділи, зводиться не стільки до відображення відмінностей між простим і розширеним типами відтворення, скільки до спроби остаточно переконати читача у фатальному характері "основного протиріччя капіталізму" — виробляти не заради споживання, а заради прибутку.

Концепція простого і розширеного відтворення викладена в "Капіталі" відповідно в розділах 20 і 21 другого тому. Із позитивного тут важливо відзначити переконливо аргументовану критику вульгарної доктрини економічних криз, зумовлених начебто недоспоживанням, яке викликане недостатністю сукупного попиту для придбання товарної маси за цінами, які не вище витрат на виробництво цих товарів.

Недоліки теорії Маркса:

1. Недооцінка потенційних можливостей капіталізму, ідея про неминуче зниження норми прибутку на капітал із-за зросту частини сталого капіталу перед зростом норми додаткової вартості, яка створюється змінним капіталом.

2. Прогноз падіння заробітної плати і рівня життя трудящих.

3. Прогноз того, що у ході еволюції капіталізму дрібне виробництво поступається місцем крупному, а воно — крупнішому (закон концентрації і централізації капіталу).

4. Не зміг створити економічно обґрунтовану теорію економічної кризи (ділового циклу), постійно коливається між теорією недоспоживання і теорією перенагромадження та ін.

Переваги: По-перше, К. Маркс створив нову мову класичної економічної науки, засновану на уяві про змінний капітал і додаткову вартість., що дозволило йому виявити важливі риси капіталізму.

По-друге, йому вдалося виявити деякі важливі тенденції розвитку ринкової економіки XIX ст. – поч. XX ст. (зростаюча концентрація виробництва і капіталу, посилення кризових явищ у економічних циклах).

4. Загальна характеристика історичної школи.

Історична школа виникла у першій половині XIX ст. та поширилась в Англії, Франції, США, але найвизначніші праці були створені німецькими економістами теоретиками. У середині XIX ст. надзвичайно загострилася класова боротьба на європейському континенті, у тому числі в Німеччині. Результатом цього загострення були європейські революції 1848 – 1849 рр. У 40-х рр. на політичну арену виступають К.Маркс і Ф.Енгельс. За цих умов німецька політекономія одним із головних своїх завдань ставить боротьбу проти марксизму. Історична школа виникає як реакція на марксизм і класичну школу.

Критикують класиків за надмірне захоплення абстракціями і узагальненнями, недооцінку значення фактів і спостереження, пов'язаних з минулим і сьогоденням; за абсолютизацію принципів економічного лібералізму, прихильність універсальній економічній науці і вузькість індивідуалістичних доктрин, трудову теорію вартості. Не сприймають марксистських ідей щодо приватної власності, класової боротьби.

Свою назву цей напрям дістав завдяки методу, який її теоретики намагалися ввести в політекономію. Використовуючи факти з історії народного господарства, представники цієї школи виправдовували "законність" і вічність існуючих виробничих відносин. Представники історичної школи заперечували загальні закони суспільно-політичного розвитку, їх об'єктивний характер, обмежувалися описом конкретно-історичних форм економічного розвитку окремих країн.

Основні методологічні засади історичної школи:

1. „Економічна людина” є виробником і споживачем, але також належить до певної нації, і повинна узгоджувати індивідуальні інтереси з інтересами всієї нації за сприяння держави. Класики ж розглядали індивіда як частину глобального економічного всесвіту, де відносини впорядковуються економічними законами, без втручання держави.

2. Предметом політичної економії є дослідження народного господарства певної країни. Національні особливості приведені в абсолютний принцип.

3. Керуючись історичним методом, в основу аналізу покладали позаекономічні чинники як визначальні (природно-географічні, національно-історичні та ін.). В історичному контексті зупинились на соціально-економічних проблемах, усій сукупності суспільних відносин.

У процесі еволюції історичної школи Німеччини виділяють три етапи:

Недоліком історичної школи є відмова від методу наукової абстракції. Вона вийшла за рамки суто економічної теорії, вдавшись у галузь історії народного господарства.

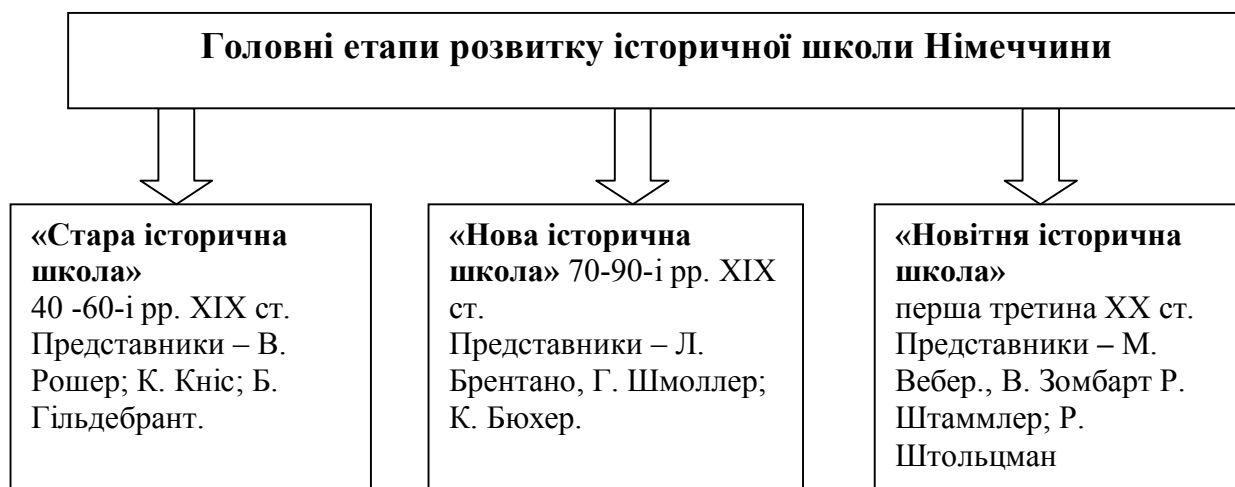

Рис. 6.1. Етапи розвитку історичної школи

5. Становлення неокласичної традиції в економічній теорії. Маржиналізм.

Основна ідея маржиналізму (marginal – граничний) – це дослідження граничних економічних величин як взаємозв’язаних явищ економічної системи на рівні фірми, галузі (мікроекономіка).

З погляду методології головними принципами маржиналізму є:

1) ідеологічна нейтральність аналізу. Замість терміну „political economy” почали вживати більш нейтральний – „economics”;

2) перегляд предмета дослідження: провідною стає проблема раціонального розподілу обмежених ресурсів. Класики ж вивчали зростання суспільного багатства в залежності від темпів нагромадження капіталу і темпів зростання населення;

3) методологічний індивідуалізм, тобто пояснення економічних явищ поведінкою окремих індивідів, розгляд суспільства як сукупності індивідів, економіки як системи взаємозалежних суб’єктів господарювання, а економічних закономірностей як наслідку взаємодій індивідуальних рішень, оснований на вільному виборі суб’єктів;

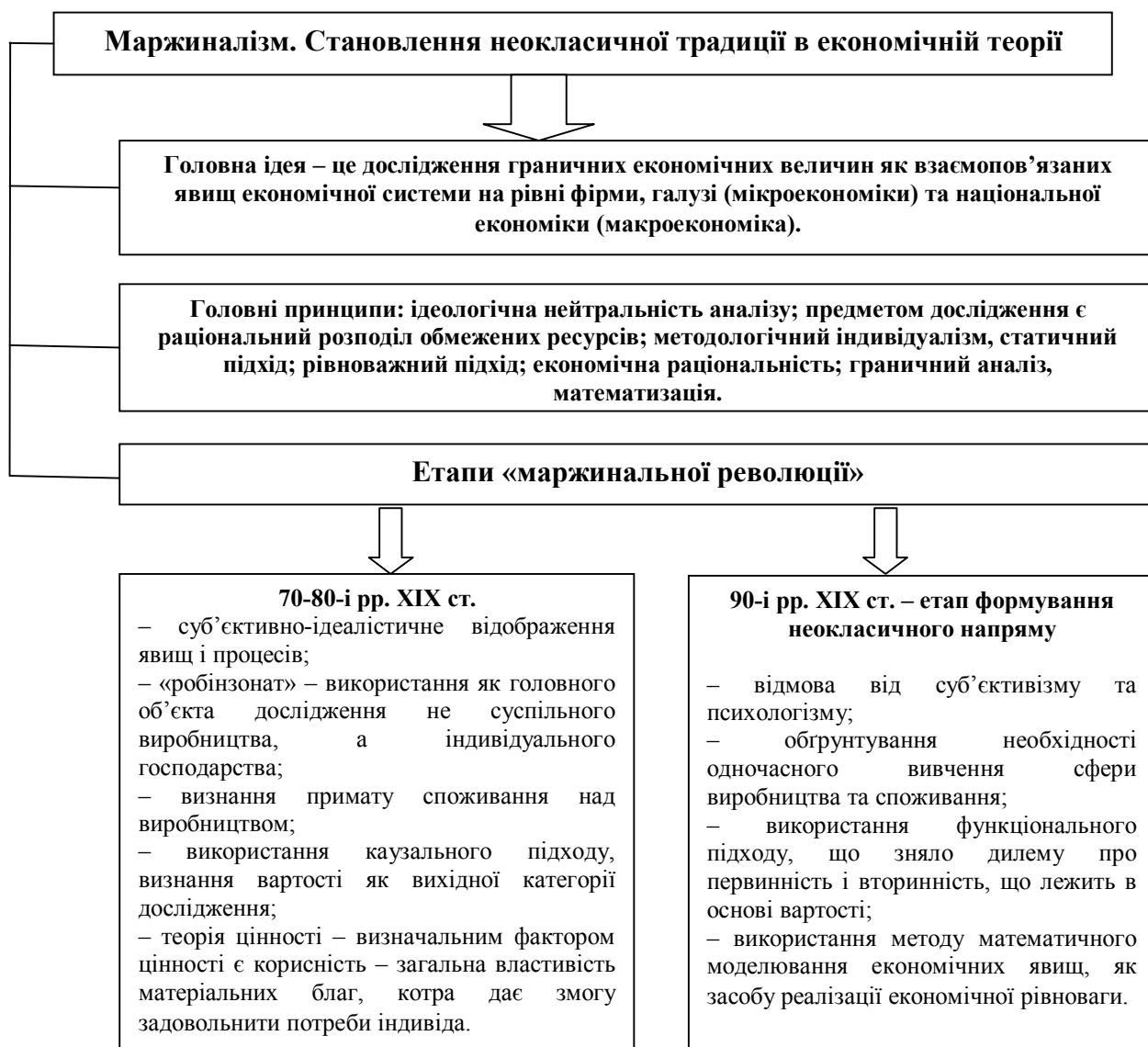

Рис. 6.2. неокласична школа маржиналізму.

4) статичний підхід, оскільки досліджується не те, як змінюється економіка, а те, як вона влаштована, як може існувати і не руйнуватися система, котра складається з індивідів, що керуються власними інтересами. Класична школа досліджувала поведінку економіки на тривалих інтервалах часу;

5) рівноважний підхід

6) економічна раціональність – максимізація корисності для споживачів та максимізація прибутку для виробників. Трудовій теорії вартості протиставили теорію корисності, відповідно до якої величина мінової цінності виводиться з інтенсивності потреби. Теорія корисності існувала з XVIII ст.;

7) граничний аналіз. Класики користувалися лише характеристикою суті економічних явищ, виражених у середній або сумарній величині.

8) математизація, широке використання математичних методів, зокрема диференціального обчислення.

I етап „маржинальної революції” припадає на 70-80-і рр. XIX ст. і представлений, насамперед, Австрійською школою маржиналізму. Цю школу репрезентували професори Віденського університету – **Карл Менгер** (1840 – 1921), **Фрідріх Візер** (1851 – 1926) і **Євген Бем-Баверк** (1851 – 1914).

Найхарактерніші методологічні особливості австрійської школи:

1) суб’єктивно-ідеалістичне відображення економічних явищ та процесів. Основою економічної діяльності вважалася психологія суб’єкта господарювання, яка зумовлює його потреби, мотиви діяльності й усю його економічну поведінку. При цьому об’єктивний характер розвитку суспільного виробництва і властивих йому законів повністю ігнорувався;

2) використання як головного об’єкта дослідження не суспільного виробництва, а індивідуального господарства. Вважали для того, щоб виявити і розкрити закони економіки в цілому достатньо вивчити механізм дії на прикладі одного ізольованого господарства. Такий метод дослідження отримав назву „робінзонат»;

3) визнання примату споживання над виробництвом. Обмежували економічні відносини лише ринковими зв’язками, тобто відносинами обміну, які визначають пропорції, котрі формуються у виробництві і надають йому відповідного характеру;

4) використання каузального підходу, як і класиків, привів до визнання вартості як вихідної категорії економічного дослідження (класична школа – первинною сферою є виробництво, джерелом формування вартості є витрати; маржиналісти – первинною сферою є споживання і ціни, зумовлені корисністю товарів та послуг).

– теорія цінності – визначальним фактором цінності є корисність – загальна властивість матеріальних благ, котра дає змогу задовольнити потреби індивіда. Оскільки потреби неоднакові у різних людей, то і корисності не можуть розглядатися з об’єктивної, без особистісної точки зору. Сама оцінка корисності визнавалася психологічною характеристикою з позиції конкретної людини;

– розрізняли два види корисності: просту (*абстрактну*) – корисність взагалі, що притаманна матеріальним благам, які є в достатній кількості та *кваліфіковану* (конкретну) – корисність благ, запас яких обмежений, і зменшення такого блага хоча б на одну одиницю негативно позначатиметься на добробуті індивіда. Лише ті блага, які є в обмеженій кількості здатні обмінюватись і тому стають цінностями;

– за основу цінності товару брали граничну корисність, що задовольняє мінімальну потребу людини.

II етап „маржинальної революції”, етап формування неокласичного напрямку припадає на 90-і рр. XIX ст. Найбільший науковий внесок у економічну теорію зробили А. Маршалл, Дж. Б. Кларк, В. Парето.

Для цього етапу характерно:

1) відмова від суб’єктивізму та психологізму. „Метою чистої економіки...завжди залишалося пояснення регулярного ходу економічного життя на основі даних умов (Й. Шумпетер);

2) обґрунтували необхідність одночасного вивчення сфер виробництва і споживання;

3) відмовились від використання причинно-наслідкового аналізу, замінивши його функціональним підходом, який виключає дилему про первинність і вторинність, відповідно суперечку про те, що лежить в основі вартості;

4) використали методу математичного моделювання економічних явищ, як засобу реалізації економічної рівноваги на мікрорівні. У неокласиків із предмета економічної науки до 30-х рр. XX ст. „випала” проблема факторів росту економіки і макродослідження.

Альфред Маршалл (1842 – 1924) був засновником і главою кембриджської школи, яка сформувалася у 90-х рр. XIX ст. в Англії. Основна праця – "Принципи економікс" 1890 р. намагався розробити універсальну економічну теорію, поєднуючи різні концепції. У кожній даній ситуації він приймає постійними всі елементи, окрім одного, і досліджує наслідки зміни цього одного елемента. Спираючись на свій метод, Маршалл вважав, що головним завданням політекономії є збір, аналіз та осмислення фактів; запропонував називати політекономію "економікою".

Найбільшою його заслугою є створення синтетичної теорії, яка об’єднувала елементи трудової вартості (дія об’єктивних факторів) і теорію граничної корисності (дія суб’єктивних факторів), поєднавши їх у власній **теорії взаємних зв’язків попиту і пропозиції**.

Теорія ціни. Ціна – не грошовий вираз вартості, а тільки мінова пропорція, в якій товари і гроші обмінюються. Величина ціни визначається "граничною корисністю" і витратами виробництва. Ціна для покупця, за Маршаллом, визначається корисністю товару (це максимальна межа ціни), а для продавця – витратами виробництва (мінімальна її межа). Ринкові ціни – це результат зіткнення оцінок товару продавцем і покупцем, вона знаходиться між максимальною і мінімальною межами залежно від попиту і пропозиції.

Маршалл проаналізував, як складаються і взаємодіють попит і пропозиція,

ввів поняття еластичності попиту.

Еластичність попиту – функціональна залежність попиту від зміни ціни .

Рівновага в економіці – це відповідність між попитом і пропозицією, між ресурсами і потребами. Ціновий механізм рівноваги встановлюється шляхом або обмеження споживчого попиту, або збільшення обсягів виробництва.

Обґрунтовуючи принцип рівноваги, А. Маршалл увів в економічну науку категорію „**рівноважної ціни**”, яка являє собою точку перетину кривої попиту (граничної корисності) і кривої пропозиції (граничних витрат). „Коли попит і пропозиція знаходяться у рівновазі, кількість товару, що виробляється в одиницю часу, можна назвати рівноважною кількістю, а ціну, за якою він продається, рівноважною ціною”. Обидва ці фактори – складові ціни; корисність і витрати однаково значущі.

У теоретичній системі Маршалла важливе місце поряд з теорією ціни належить **теорії розподілу**. Згідно з цією теорією кожний із факторів виробництва (земля, праця, капітал, підприємницька діяльність) також підлягають дії попиту і пропозиції. Виходячи з цього, кожен з цих факторів має ціну попиту, яка визначається його граничною продуктивністю, і ціну пропозиції, яка визначається його граничними витратами. Величина зарплати, процента, ренти є рівноважною ціною цих факторів (праці, капіталу, землі). Прибуток, на відміну від цих доходів, не є гарантованим доходом підприємця, а змінюється зі зміною цін, і його розмір визначається багатьма причинами, серед яких не останнє місце належить «природним якостям» бізнесмена. Загальний національний дохід є результатом дії всіх факторів і зростає зі збільшенням пропозиції факторів.

Представники **математичної школи** маржиналізму досліджують дію ринкового механізму за умов вільної конкуренції і центральною є проблема економічної рівноваги. Математична школа активно використовувала такі категорії, як гранична корисність, гранична ефективність, гранична продуктивність, принцип спадної корисності блага. Широкого застосування набули криві байдужості, ординарної (порядкової) корисності та ін.

В еволюції математичної концепції рівноваги слід виділити два етапи:

1) праці Курно і Госсена – етап передісторії математичної концепції економічної рівноваги, оскільки в наукових працях цього періоду (перша половина XIX ст.) наявні лише окремі елементи, підходи до цієї концепції;

2) праці Вальраса і Парето, в яких математичну теорію подано в цілісному вигляді.

Леон Вальрас (1834 – 1910) – французький економіст, засновник лозаннської школи, автор праці „Елементи чистої політичної економії” (1874). Заслуга Вальраса полягає у створенні замкненої математичної моделі загальної економічної рівноваги, побудованої "знизу" (з урахуванням поведінки окремих виробників і окремих споживачів). Ця модель є спробою пояснити у взаємозв'язку всі категорії ринкового господарства на основі принципу суб'єктивної корисності.

Основні закони, які забезпечують рівновагу: 1) товари одного класу на ринку повинні мати тільки одну ціну; 2) ціна товару зрівнює кількість запропоновану і кількість споживану; 3) ціна має забезпечувати максимальне

задоволення і покупцеві, і продавцю. Ці закони можна застосувати до товарів або послуг не лише на споживчому, а й на виробничому рівні.

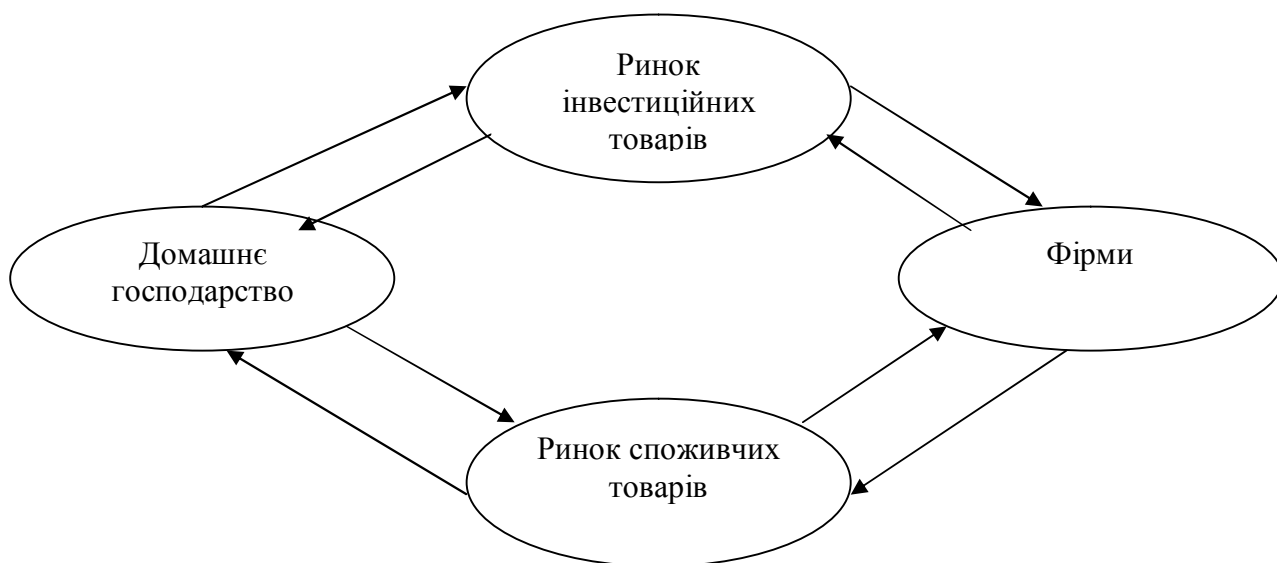

Рис.6.3. Схема загальної рівноваги.

Треба, проте, зауважити, що теорія Вальраса – це теорія економічної статичності, яка не враховує факторів ризику та невизначеності, циклічних коливань, технічних нововведень тощо. У цілому ж, вивчення моделі загальної економічної рівноваги цього вченого дає можливість зрозуміти, що він уперше зробив спробу застосувати математичну модель для виявлення проблем установаження рівноваги економічної системи й надання цій системі стабільності. Однак на відміну від моделей ринкової рівноваги А. Курно, В. Джевонса, А. Маршалла та інших модель Вальраса характеризує не окрему, а загальну економічну рівновагу симетричних ринків. Тому Л. Вальрас по праву вважається засновником сучасного макроекономічного моделювання.

Продовжувачем традицій лозаннської школи був видатний італійський учений **В. Парето** (1848 – 1923). Основні його праці – це двотомний «Курс політичної економії» (1898), «Учення політекономії» (1906) і «Трактат із загальної соціології» (1916). Головний напрям наукових пошуків Парето полягав у спробах створення «чистої» економічної теорії, позбавленої понять цінності та корисності. Замість категорії "цінність" ввів поняття "переваги", яка має не кількісне, а порядкове розуміння (ординалістський підхід). Для характеристики переваг між наборами благ використовує поняття "кривих байдужості".

Він вважав, що економічна теорія має вивчати механізм встановлення рівноваги між потребами людей і обмеженими ресурсами для їх задоволення.

Парето розвив **теорію добробуту (економічного оптимуму)**. Рівновага – економічний стан, за якого не можливо поліпшити становище будь-якого із учасників обміну, не погіршивши становище когось іншого. Рівновага настає тоді, коли діаметрально протилежні сили, тобто бажання та всі численні перешкоди на шляху до їх задоволення, буде збалансовано. У такий спосіб Парето сформулював поняття суспільної максимальної корисності. Це поняття характеризує

найдоцільніший розподіл товарів і ресурсів.

На відміну від Вальраса він розглядав стан рівноваги в часі, а також допускав коливання коефіцієнтів виробничої функції залежно від розмірів випуску продукції, намагався „очистити” теорію рівноваги від „психології”, виключивши етичні мотиви економічної поведінки суб’єктів господарювання. У його моделі аналізуються не лише економіка вільної конкуренції, а й різні типи монополізованих ринків, що стало самостійним об’єктом дослідження економістів лише через кілька десятиліть

Лекція 7.

Тема 7. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрямки економічної думки в Україні (др. пол. XIX – поч. XX ст.)

План лекції

1. Аграрні реформи Австрійської та Російської імперій.
2. Промисловий переворот та початок індустріалізації Східної України.
3. Столипінська аграрна реформа.
4. Головні напрямки економічної думки.

Основні поняття та терміни. Промисловий переворот. Індустріалізація. Акціонерні компанії. Концентрація банківського і промислового капіталу. Іноземний капітал. Аграрна реформа. Відруб. Економічні програми урядів. Гнучкість цін. Цикл економічний. Марксистська теорія. Неокласична теорія. Інвестиційна теорія. Бюджет споживача.

1. Аграрні реформи Австрійської та Російської імперій.

У середині XIX ст. гостро постало питання про реформування аграрних відносин. У 1846 р. почалося повстання галицьких селян проти шляхти. Великі заворушення селян відбулися в Буковині та Закарпатті. За цих умов уряд взяв на себе ініціативу вирішення селянського питання, створюючи різні проекти.

Кріпосне право в Австрійській імперії було скасовано в ході революції 1848 р. Закон від 17 квітня 1848 р. скасував панщину і кріпосні повинності:

1. Панщинні й інші кріпосні повинності скасовуються з 15 травня 1848 р.
2. Існуючі сервітути (громадські володіння: ліси, пасовища, луки та ін., якими селяни користувалися спільно з паном) залишаються недоторканими.
3. Селяни, якщо вони забажають користуватися сервітутними правами, мають віддавати за це відповідну платню, яка буде визначена шляхом добровільних угод між ними й поміщиками.
4. Поміщики звільняються від "опікунських обов'язків" щодо селян, а також від витрат, пов'язаних із доставкою рекрутів у місця набору та ін.
5. Держава зобов'язувалась сама компенсувати поміщикам вартість втрачених селянських повинностей (індемнізація). Дві третини сплачувала казна, а одна третина дорівнювала вартості скасованих "опікунських обов'язків" поміщика. Але індемнізаційний борг держава переклала на селян як додаток до постійних державних податків. До 1898 року вони виплатили

свій "борг" земельним власникам, проте заборгували 100 млн флоринів державній скарбниці. Цей борг вони мали виплачувати до 1943 р.

Скасування кріпосного права в Австрії розширювало права селян та регламентувало їхні взаємини з поміщиками: поміщики втрачали владу над селянами, які оголошувалися громадянами держави; селяни ставали власниками земельних наділів; скасовувалася практика примусової купівлі горілки й пива у свого поміщика.

На користь землевласників було вирішено земельне питання. За селянами зберігалися ті землі, якими вони користувалися до реформи. Проте під час наділення селян землею землевласники відбирали у них землі і селяни отримували менше землі, ніж мали до реформи. Близько 75 % закарпатських селян мали менше половини дореформеного наділу.

Земельна реформа 1848 р. зберегла й навіть збільшила великі землеволодіння, надала поміщикам гарантовану щорічну сплату за втрату права на феодалні повинності. Через ці пережитки феодалізму товарно-грошові відносини у народному господарстві Західної України розвивалися дуже повільно. На західноукраїнських землях було створено умови лише для повільної індустріальної еволюції села.

Необхідність селянської реформи на Східній Україні була зумовлена двома головними причинами: по-перше, посиленням селянського руху проти поміщиків; по-друге, усвідомленням верхівкою пануючого класу, що збереження кріпосницьких порядків сприяє відставанню Росії від розвинених західноєвропейських країн.

Маніфест від 19 лютого 1861 р. та "Загальне положення про селян, звільнених із кріпосної залежності", визначали загальні принципи аграрної реформи для Росії.

Згідно з документами скасовувалося кріпосне право. Селяни і дворові люди ставали особисто незалежними, могли одружуватись без дозволу поміщика, віддавати дітей у навчальні заклади. Вони позбавилися позаекономічних форм примусу; мали право володіти рухомим та нерухомим майном, записуватись у цехи й гільдії, займатися підприємницькою діяльністю, продавати свою робочу силу.

Отже, реформа 1861 р. відкривала певний простір для розвитку капіталістичних відносин у Східній Україні. Але за *методами проведення* вона була кріпосницькою, грабіжницькою. По-перше, зберігались обмеження, що залишали селян нижчим, податним станом, тобто вони мушили платити подушну подать, відбувати рекрутську повинність, судитись в окремому селянському суді та зазнавати покарань різками. По-друге, на відміну від інших станів, селяни одержували паспорт лише на один рік, не мали права обирати собі заняття за уподобанням, вільно розпоряджатися своєю землею та господарством, без дозволу громади виїжджати за межі волості та селитися в іншій місцевості.

За поміщиками зберігалися всі землі, які їм належали раніше. Вони були зобов'язані надати, а селяни були зобов'язані взяти в постійне користування садибу і наділ польової землі. До укладання викупних угод

селяни залишались тимчасово залежними від панів (формально 2, а фактично 9 і більше років). Лише після складання уставних грамот вони вважалися вільними.

Розмір викупних платежів перевищував ціну землі, яку одержали селяни. Селяни сплачували готівкою лише 25% суми викупу, решту виплачував уряд. До 1906 р., коли було припинено стягнення викупних платежів, селяни виплатили казні три ринкові вартості одержаної землі.

Реформи 1848 р. в Австрійській і 1861 р. у Російській імперіях мали багато спільних рис. Вони здійснювались під тиском народних мас, але за ініціативою та під керівництвом верхів. Метою економічних реформ було збереження панування поміщиків на основі зміцнення самодержавного апарату. Як наслідок, усі питання були вирішені на користь поміщиків. Залишилася низка пережитків панщинно-кріпосницької системи господарства, реформи не зрівняли селян у громадянських правах з іншими верствами, гальмували господарську ініціативу і культурний розвиток селянства. Позитивною стороною аграрних реформ було знищення монополії поміщиків на землю, ліквідація особистої залежності селян, сприяння розшаруванню селянства, створення ринку дешевої вільнонайманої робочої сили.

2. Промисловий переворот в Україні в складі Російської імперії розпочався пізніше, ніж у Великобританії, США, Франції, майже одночасно з Німеччиною у 30-40-х і завершився в 70-80-х роках XIX ст.

Перший етап промислового перевороту (30-50 рр.) Запізнення промислового перевороту пояснювалось існуванням феодально-кріпосницької системи, недостатністю національних і відсутністю зовнішніх інвестицій. Промисловий переворот в Україні розпочався у харчовій промисловості, насамперед цукровій. Найбільш розвиненою галуззю текстильного виробництва була суконна.

Зростаючі потреби в машинах зумовили розвиток машинобудівної промисловості, яка почала створюватися в Україні з кінця XVIII ст. її представляли мідярні, чавуноливарні та машинобудівні заводи. На час реформи 1861 р. в українських губерніях було не менше ніж 20 машинобудівних заводів (Київський, Волинський, Катеринославський, Херсонський). Разом із тим багато машин ввозилося з-за кордону.

Зростання обсягів машинобудування стимулювало розвиток металургійної промисловості. На зміну невеликим рудням кустарного типу приходили чавуноливарні та залізобудівні підприємства на Чернігівщині, Луганщині, Київщині, Слобожанщині.

У дореформений період в Україні існувала й кам'яновугільна промисловість. До 1860 р. видобуток вугілля в Донбасі набув уже промислового характеру. За кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в Російській імперії, поступаючись лише Сілезькому басейну. Проте шахти засновувались на відсталій техніці, малопродуктивній кріпосній праці.

У дореформене десятиріччя було розроблено низку проектів

будівництва залізниць в Україні. Проте реалізація їх загальмувалася через Кримську війну (1853-1856 рр.). В Україні було лише два стратегічних шосе – від Києва та від Харкова до Петербурга. Після Кримської війни поживався розвиток пароплавства. З'явилися пароплавні товариства і компанії. Повільно розвивався річковий транспорт.

На час реформи 1861 р. кількісно переважали невеликі підприємства. Мануфактури фабрично-заводського типу становили лише 15%, проте саме вони виробляли більшу частину товарної продукції.

Другий етап промислового перевороту (60 – 80 рр.). У пореформений період фабрика остаточно витісняє мануфактуру. Промисловий переворот у Східній Україні відбувся, насамперед, в харчовій промисловості: цукровій, горілчаній, борошномельній.

У важкій промисловості технічний прогрес поширився пізніше. Перші металургійні підприємства виникли на півдні України (1871 р., Катеринославська губернія) і Сулінський завод (1872 р., Область Війська Донського). Технологічний процес на обох підприємствах засновувався на використанні мінерального палива (будівництво доменних печей). Виробництво чавуну в Україні зросло в 1870-1880 рр. у 4 рази, а прокату – в 7,7 рази.

Машинобудування значно відставало, було спрямоване на забезпечення машинами горілчаної та цукрової промисловості, а також сільського господарства. У середині 80-х років в Україні більше ніж 79% підприємств машинобудування використовували парову енергію.

Залізничне будівництво в Україні розгорнулося зразу після селянської реформи. На кінець 70-х років в Україні було створено цілу систему залізниць. Вони з'єднали між собою найбільші міста та промислові райони Донбасу, Придніпров'я, Кривий Ріг, Україну й різні райони Росії. Великими залізничними вузлами стали Харків, Київ, Кременчук, Катеринослав, Одеса.

Головною водною артерією була річка Дніпро. Чимало вантажів перевозилося Дністром, Південним Бугом. У рухомому складі річкового флоту зростала частка пароплавних річкових суден.

Результати промислового перевороту такі:

1. У провідних галузях виробництва наприкінці 70-х років відбувся технічний переворот.

2. Зростання міст та чисельність міського населення.

3. Виникли нові галузі виробництва; поряд з ремеслом і мануфактурами у містах виникли підприємства фабрично-заводського типу; відбулися докорінні технічні перетворення; примусову працю замінила вільнонаймана. Проте внаслідок колоніальної політики російського царизму промисловість східноукраїнських земель значною мірою мала однобічний характер.

Промисловий переворот у провідних галузях української промисловості створив матеріально-технічні та соціальні передумови для індустріалізації. Середньорічні темпи зростання промисловості України, як і всієї Російської імперії, досягли найвищого рівня. Причому важка індустрія порівняно з легкою розвивалася майже удвічі швидше.

У розвитку металургійної промисловості переломними стали 80-90-ті роки XIX ст. У результаті спорудження нових і збільшення продуктивності діючих заводів на півдні України було створено металургійну промисловість. Було збудовано 17 великих металургійних заводів.

З розвитком металургійної промисловості швидко зростало видобування нікопольської марганцевої руди, освоювався Криворізький залізорудний басейн. Перехід металургії на мінеральне паливо зумовив високі темпи розвитку нової галузі важкої індустрії – коксового виробництва. На відміну від кам'яновугільних копалень, коксове виробництво вже на перших металургійних заводах України одразу виникло у вигляді великих підприємств. Залізорудна промисловість перетворювалася на самостійну галузь індустріального виробництва.

Сформувався кам'яновугільне виробництво в Донбасі. Частка Донбасу в загальноімперському видобутку вугілля становила в 1898 р. 92%. На цей час у вугільній промисловості України діяло 1200 шахт, на яких працювало 1684 тис. чоловік. Проте технічний прогрес у цій галузі індустрії не набув широкого розвитку, оскільки вона мала великі резерви дешевої робочої сили.

Протягом 80-х років сформувалися два райони українського машинобудування: Херсонсько-Катеринославський і Києво-Харківський. В Україні вироблялось більше половини всіх сільськогосподарських машин, що виготовлялися на території Європейської Росії (заводи в Бердянську, Одесі, Харкові, Єлизаветграді, Білій Церкві, Києві). Проте українські машини за своєю вартістю і якістю поступалися іноземним. Мало вироблялося машин для самої промисловості.

У 90-х рр. XIX ст. розпочалось будівництво заводів – Харківського паровозобудівного, Луганського машинобудівного, Катеринославського вагонобудівного, Миколаївського суднобудівного.

На початку 90-х років в Україні діяло 9 залізничних (державних і приватних) магістралей. Загальна протяжність їх становила 7,6 тис. верст. Залізниці створили необхідні умови для швидкого зростання металургії на півдні України, забезпечили широкий збут вугілля Донбасу.

Величезна роль у розвитку української промисловості належала акціонуванню. Найбільшими синдикатами були: "Продамет", до якого входило 12 із 16 існуючих металургійних підприємств, "Продвугілля", який об'єднав 18 великих акціонерних вугільних товариств, що зосереджували майже 75% усього видобутку вугілля в Донбасі, цукровий об'єднав 91% усіх цукрових заводів України.

Монополістичні об'єднання в Україні були тісно пов'язані з іноземним капіталом (бельгійським, французьким, англійським і американським). Понад 25% усіх іноземних капіталів, вкладених у промисловість Російської імперії на початку XX ст., припадало на Україну. Так, у вугільній промисловості іноземцям належало 63% основного капіталу, в металургії – 90%.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. в усіх провідних галузях української промисловості, у транспорті відбувалися значні технічні та соціальні перетворення. Проте для докорінних змін в економіці цього було

недостатньо. Індустріалізація була перервана першою світовою війною. Україна залишалася аграрною країною з переважаючим сільським населенням (80

4. Столипінська аграрна реформа. На кінець XIX ст. Україна залишилася краєм з відсталим сільським господарством.

У Російській державі була проведена аграрна реформа, що дістала назву „стопіпінської” (ініціатором був голова ради Міністрів П.А. Століпін). Основні положення відображені в указі 22 листопада 1906 р. та затверджені законами 1910 і 1911 рр. Уряд вирішив вирішити аграрне питання, зберігаючи поміщицьке землеволодіння.

Століпінська аграрна реформа передбачала наступне:

- руйнування общини і закріплення за господарем належної йому частки як особистої приватної власності;
- надання кредитної допомоги селянам через Селянський поземельний банк;
- переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії.

Кожний селянин мав право вимагати від громади виділення замість черезсмужних земель однієї компактної ділянки – відрубку. Передбачалося переселення на хутори.

29 травня 1911 р. був прийнятий закон про землеустрій, згідно з яким у селах, де були проведені землевпоряджувальні роботи, земля автоматично переходила у спадково-подвірне землеволодіння.

Реформа потребувала великих грошей. У 1906-1913 рр. Селянський банк надав 296 млн крб позики. Проте встановлення Селянським банком високих цін на землю зробило неможливим для основної маси селян користуватися його допомогою. Борг селяни мали повертати піввіку, з урахуванням процентів у потрібному розмірі.

За свідченням сучасників, лише ті селяни, які мали більше 20 десятин, могли втриматися і налагодити стійлове утримання худоби. Третина селян-хуторян володіла менш як 5 десятинами.

Індивідуалізація селянського землеволодіння сприяла прагненням підприємливих селян до вдосконалення культури землеробства. За умов дрібного селянського господарства підприємства сільськогосподарського машинобудування орієнтувалися, головним чином, на випуск простого інвентаря. Зростав добробут у селі. Цьому сприяли також високі врожаї 1909, 1910, 1912, 1913 рр. З 1907 р. селяни не сплачували вже викупних платежів, і з цього ж року пішли вгору світові ціни на хліб.

Підсумки стопіпінського аграрного курсу. Протягом 1907-1915 рр. закріпили землю в індивідуальну власність 48% селян на Правобережжі, на півдні – 42%, на Лівобережжі – 16,5%. Утворено 440 тис. хуторів (до 1916 р.).

Збільшились масштаби переселення з українських земель. Протягом 1907-1912 рр. виїхало близько 1 млн осіб. Проте багато селян повернулося внаслідок погано організованої переселенської компанії. Так, у 1911 р. в Україну повернулося 68,5 % переселенців. У 1914 в Сибіру і Далекому Сході

проживало 2 млн українців.

Столипінська аграрна реформа прискорила перехід українського села на індустріальну основу, створила сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала розвиток агрономічних заходів. У 1909-1913 рр. продуктивність сільського господарства зросла в півтора рази. Проте модернізація українського села здійснювалася повільно порівняно з країнами Західної Європи і була перервана війною 1914 р.

Головні напрямки економічної думки в Україні: неокласичний, марксистський, соціалістичний

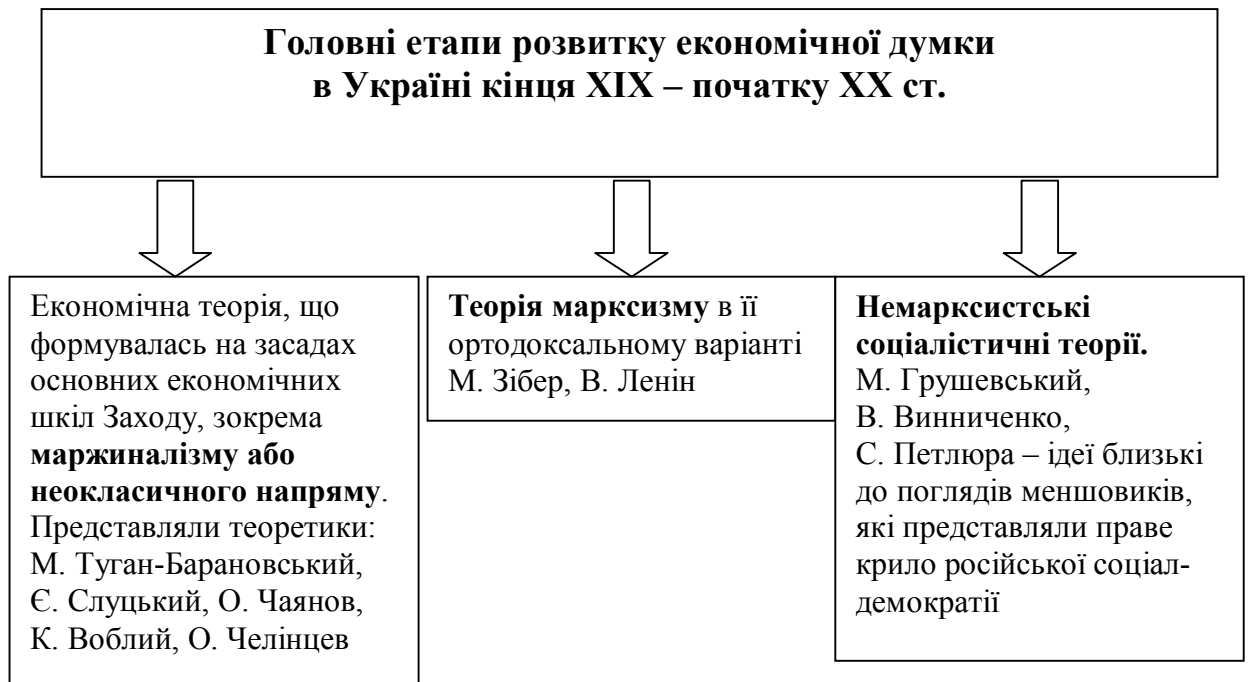

Рис. 7.1 Головні напрямки економічної думки в Україні

Теорія марксизму. Зібер М. (1844 – 1888 рр.) – професор Київського університету, прихильник трудової теорії вартості і популяризатор економічного вчення К. Маркса. Головні праці – „Основи політичної економії” (1873), «Життя і праці Д. Рікардо» (1874), «Девід Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях», «Економічна теорія К. Маркса». Спираючись, головним чином, на матеріал першого тому „Капіталу” Маркса, М. Зібер виклав його основні проблеми: теорію вартості та грошей, поняття про капітал, про виникнення і збереження капіталу, про причини прибутку з капіталу і вартість робочої сили, постійний та змінний капітал, про просту і складну суспільну кооперацію, машину і крупну промисловість, теорію нагромадження капіталу та закон народонаселення.

Після Маркса марксизм розділився на окремі напрями, зокрема *ревізіонізм та революційний марксизм*. Засновник ревізіонізму **Едуард Бернштейн** (1850–1932 рр.) спробував поєднати трудову теорію вартості з теорією граничної

корисності. Однак головним у його вченні є ревізія стверджень Маркса про абсолютне і відносне зубожіння робітників при капіталізмі. На його думку, з розвитком капіталізму положення робітничого класу покращується, підвищується сукупна доля праці у валовому національному продукті.

Інше важливе ствердження Бернштейна полягало в тому, що крупний капітал можливо демократизувати через його перетворення в акціонерний капітал. Масове розповсюдження акцій веде до зростання середніх верств населення.

Революційний марксизм представляють, насамперед **Г. В. Плеханов (1856–1918 рр.)**, **В.І. Ульянов (1870–1924 рр.)**.

Широке розповсюдження ідей Маркса в Росії досить важко пояснити, тому що в аграрній країні перевищувало селянство, промисловий пролетаріат був невеликим, а політичний режим у цілому відповідав відсталій, консервативній соціально-економічній структурі.

У поглядах Леніна виділяють три етапи, а саме:

- до революції 1917 р. (період абстрактного теоретизування);
- з 1917 р. до березня 1921 р. (період військового комунізму);
- з березня 1921 р. до січня 1924 р.

Крупні економічні праці написані до революції – "Розвиток капіталізму в Росії" (1899) і "Імперіалізм, як вища стадія капіталізму" (1917).

Ленін повністю поділяв марксистське формаційне розуміння розвитку суспільства, в основу якого поклав класовий принцип. Погоджується з висновками Маркса щодо прогресивності капіталізму стосовно попередніх форм організації суспільного виробництва, вказуючи на його експлуаторську суть та об'єктивну природу всіх його антагонізмів.

Розглянув питання загальної теорії капіталізму: теорія товарного виробництва, його властивості, стадії розвитку, капіталістичного відтворення.

Досліджував розвиток капіталізму в аграрній сфері. Назвав *ознаки імперіалізму*: концентрація виробництва, зрощення банківського і промислового капіталів, перевищення вивозу капіталу перед вивозом товару; прямий економічний розділ світу між монополістичними союзами; завершення територіального розділу землі крупними державами.

Сформулював закон про визначальну роль виробництва засобів виробництва щодо виробництва предметів споживання та вплив першого підрозділу на формування загальної структури суспільного виробництва.

Доводить однотипність дрібнотоварного та капіталістичного господарства, що було наслідком полеміки з народниками. Ленін, використавши метод Маркса показав генетичні джерела капіталістичного товарного виробництва.

Погляди Леніна про *перехідний період* формувалися не одразу, рішення приймалися виходячи з реальних умов. Основною рисою перехідного періоду є багатокладність. У своїх останніх статтях і листах він прагнув намалювати загальні орієнтири: необхідність господарсько-розрахункових відношень, використання вільної торгівлі для зв'язку міста і села, використання державного капіталізму як перехідної форми господарства, розвиток кооперації.

Але все це значно відрізнялося від наступної практики, від руйнівної

політики насильної колективізації й індустріалізації за рахунок розорення селянства.

Неокласичний напрям. Фундатором київської психологічної школи був **М. Бунге**, професор, згодом ректор Київського університету, а у 80-і рр. – міністр фінансів Росії. Головні праці «Основи політичної економії» (1870 р.) і «Нариси політико-економічної літератури» (1895 р.) – критично ставився до ідей класичної школи політекономії. На думку Бунге, політична економія має розглядати такі категорії: 1) потреби; 2) засоби для задоволення потреб; 3) виробництво і продуктивні сили; 4) розподіл та поєднання занять і праці; 5) обмін, цінність і ціну; 6) доходи; 7) власність і споживання. Цінність речі визначає корисність, „придатністю”, величина якої залежить від попиту і пропозиції. Згодом він розробив теорію цінності на засадах психологічної школи і визначив цінність як „корисність”.

Наприкінці XIX – початку XX ст. найвідомішими представниками суб’єктивно-психологічного напрямку в Україні були Р. Орженцький та О. Білімович.

Туган-Барановський М.І. (1865 – 1919 рр.) – учений зі світовим ім’ям, який зробив величезний внесок у розвиток багатьох теоретичних проблем економіки. Критичний аналіз політекономічних шкіл, і передовсім німецької історичної та австрійської, а також марксистської теорії дав йому змогу розробити власну економічну концепцію в дусі прогресивного розвитку світової економічної думки.

Критикує Маркса за економічний детермінізм, за ігнорування психології людей, їхньої моральності. Критикує трудову теорію вартості, теорію додаткової вартості. Джерелом прибутку він називає весь капітал у праці „Учення про граничну корисність господарських благ, як причину їхньої цінності” (1890 р.) провів порівняльний аналіз класичної та австрійської шкіл і заявив про можливість їх синтезу (на Заході це зробив Маршалл у „Принципах економічної науки”).

Туган-Барановський став першовідкривачем сучасної інвестиційної теорії циклів. Ще в 1694 р. він опублікував працю «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя», яку захистив як магістерську дисертацію у Московському університеті.

Як підставу для своєї теорії він бере ідею про зв’язок промислових коливань із періодичним зростанням основного капіталу. Саме цю ідею високо оцінив американський економіст Е. Хансен. Туган-Барановський розглядає проблему криз, аналізуючи економічні коливання, рух «економічної активності», а також чинники, що зумовлюють таку активність. Він звертає увагу на виявлення головного внутрішнього рушія «економічних активностей» і робить висновок, що таким є рух інвестицій.

Найбільш видатним економістом-математиком, який справив величезний вплив на розвиток сучасних економіко-математичних досліджень, був **Євген Слуцький** (1880-1948 рр.), викладач Київського комерційного інституту. Він зробив значний внесок у розвиток математичних, математико-статистичних досліджень. Його праця «Теорія кореляції і елементи вчення про криві розподілу»

(1912 pp.) була тривалий час найліпшим посібником із математичної статистики. У 1915 році Слуцький опублікував в італійському журналі статтю «До теорії збалансованого бюджету споживача». Праця присвячена проблемі залежності попиту споживачів від рівня доходу і співвідношення цін на інші товари та послуги. Висновок: категорія корисності формується під впливом реальних економічних величин – змін цін і доходів. Пізніше це положення розроблялось і деталізувалось іншими економістами, у тому ж рахунку Хіксом і Алленом, котрі запропонували відповідну термінологію (ефект попиту і ефект заміни).

Слуцький обґрунтував поняття стійкості бюджету споживача, будь-який відхід від якого веде до зменшення корисності. „Якщо бюджет споживача *нормальний*, то попит на кожне благо збільшується разом із зростанням доходу і зменшується із збільшенням цін на дане благо”. Проаналізував закономірності циклічних коливань під впливом випадкових величин. "Складення випадкових величин може бути джерелом циклічних процесів". Висловив думку про необхідність формування особливої науки – праксеології, яка б розробляла принципи раціональної поведінки людей.

Лекція 8.

Тема 8. Господарство в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації. Кейнсіанство (пер. пол. XX ст.)

План лекції

1. Причини та економічні наслідки першої світової війни.
2. Повоєнний розвиток народного господарства. Стабілізація економіки.
3. Теоретична система Дж. М. Кейнса. Теорія ефективного попиту.
4. Еволюція кейнсіанства.

Основні поняття та терміни. Конверсія, Версальський договір, План Дауеса, План Юнга, Велика депресія, державне втручання, мілітаризація, Бреттон-Вудська конференція, Міжнародний валютний фонд, План Маршалла, Організація європейського економічного співробітництва, пряме і непряме регулювання економіки, гранична схильність до заощаджень та споживання, інвестиції, мультиплікатор, сукупний попит, мультиплікатор інвестицій, некейнсіанство, інвестиційна теорія циклу, посткейнсіанство, соціальне страхування, ліве кейнсіанство, фіскальна політика.

1. Причини та економічні наслідки першої світової війни.

Основною причиною війни було прагнення монополій різних країн, у першу чергу Німеччини, здійснити економічний і територіальний перерозподіл світових сфер впливу. З цією метою Німеччина ініціювала будівництво залізниці Берлін-Стамбул-Німеччина, успішне завершення якої дозволило б їй прорватись до стратегічно важливого регіону Перської затоки, і звідти, загрожувати британським інтересам в Індії та французьким в Африці.

Англо-французька коаліція за допомогою війни хотіла припинити економічний ріст у Німеччині, остаточно позбавити її колоній, сировини і ринків збуту, і, тим самим, повернути собі втрачені позиції в світі.

Додатковою причиною стало бажання згуртувати націю і відвернути нижні прошарки суспільства від боротьби за свої економічні інтереси (Росія, Японія).

Економічні результати війни. У першу світову війну (1914–1918 рр.) було втягнуто 30 країн світу. На блок Антанти – Англія, Франція, Росія, Японія, США (з літа 1918) – працювало 40 тис. підприємств; на німецький блок Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія – лише 10 тис. Видатки Німеччини були найбільшими і складали 40% від сукупних. Половини військових витрат вистачило б для дворазового збільшення середньої заробітної платні робочим воюючих країн і завершення аграрних перетворень у Німеччині та Росії. За роки війни втрати становили 10 млн вбитих, 20 млн покалічених людей, 10 млн померло від голоду й епідемій. Національне багатство країн Європи скоротилось близько на 1/3, у той час як у Японії виросло на 25%, в США – 40%. Частка США у світовому промисловому виробництві перевищила 50%. Так, виробництво світового чавуну та сталі склало 60%, випуску автомобілів – 85%, добуто нафти – 65%.

2. Повоєнний розвиток народного господарства. Стабілізація економіки. Міжвоєнне двадцятиріччя 1919-1939 рр. можна назвати найбільш нестабільним періодом світової історії з погляду як економічного, так і соціально-політичного. Умовно його можна поділити на кілька етапів:

- 1) 1919-1921 рр. – етап повоєнного кризового стану;
- 2) 1922–1928 рр. – етап відносно стабільного економічного розвитку;
- 3) 1929-1933 рр. – етап світової економічної кризи;
- 4) 1934-1939 рр. – етап поступової ліквідації наслідків економічної кризи та поліпшення економічної кон'юнктури.

Перший етап відрізняється вкрай нестабільними показниками економічного стану країн, ще й поглибленого дією повоєнної кризи (1921 р.), яка була нетривала, але інтенсивна. Криза охопила всі країни і серед причин слід назвати нерівномірний галузевий розвиток у військовий період, коли наголос робився на розвиток важкої індустрії в шкоду галузям, що виготовляють споживчі товари. Виникло безліч посередницьких фірм, котрі паразитували, отримуючи інфляційний прибуток із дефіцитів.

Під час кризи обсяги виробництва скоротились на 25...30%. Промислова криза посилилась сільськогосподарською, що супроводжувалась падінням закупівельних цін на 40%, руйнуванням фермерських господарств. Найбільш сильною криза була в Англії, що частково пояснюється втратою військової торгової монополії та фінансової гегемонії.

Після кризи в головних західних країнах розпочалося економічне піднесення, яке тривало 7–8 років. При цьому найвищі показники економічного зростання були притаманні США, в історію економіки країни цей період отримав назву „проспериті” (процвітання). І хоча США також переживали повоєнну кризу, викликану передусім необхідністю конверсії та переведенням економіки на мирні рейки, але вже у 1923 р. індекс промислового виробництва на 42% перевищував довоєнний. США виробляли промислових товарів набагато більше, ніж Франція, Великобританія, Італія,

Німеччина, Японія разом. Особливих успіхів досягли такі галузі як автомобілебудування, машинобудування, авіаційна, хімічна промисловість, виробництво штучного шовку і радіоапаратури. Цьому сприяли розвиток серійного та масового виробництва, його спеціалізація, типізація і стандартизація. Успішно впроваджувались у виробництво потокова та конвеєрна системи.

Зросла роль США у світовому експорті капіталу. Інвестиційні вкладення здійснювались в країни Латинської Америки. Американські бізнесмени відсунули англійських капіталовкладників у Канаді.

Сільське господарство США відставало від бурхливого розвитку промисловості. Проте в аграрному секторі також відбувалися структурні зрушення. З одного боку, йшов швидкий процес витіснення дрібних виробників із землеробства, а з іншого – продовжувалась індустріалізація американських ферм. Загалом сільське господарство США в 20-х рр. не мало собі рівних щодо кількості випущеної продукції, технічного устаткування та продуктивності праці. У ці роки позначився різкий перехід сільського господарства від екстенсивного до інтенсивного способу виробництва. Державний земельний фонд вичерпався. Остаточно припинилося роздавання гомстедів, що тривало понад 50 років. У конкурентній боротьбі виживали лише ті ферми, які застосовували на своїх полях найдосконалішу техніку, штучні та хімічні добрива, найновіші досягнення агрономічної науки.

3. Теоретична система Дж. М. Кейнса. Теорія ефективного попиту.

Кейнсіанство – одна з провідних течій сучасної економічної думки. Кейнсіанська революція поклала край неподільному пануванню доктрини “laissez faire, laissez passer”.

Опублікувавши 1936 р. книжку «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей», Дж. М. Кейнс (1883–1946 рр.) став ідеологом нового напрямку у економічній науці, котрий обґрунтовує неможливість саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси.

Новаторство економічного вчення Кейнса з погляду предмета вивчення та методології виявилось у наданні переваги макроекономічному аналізу перед мікроекономічним. За предмет дослідження Кейнс взяв кількісні функціональні залежності капіталістичного відтворення таких величин, як споживання і нагромадження, заощадження і інвестиції, зайнятість і інвестиції, сукупна кількість грошей та їх обіг, тобто величинами, які визначають рівень та темпи зростання національного доходу. Проте головним у методі Кейнса було те, що, аналізуючи сукупні народногосподарські величини, він прагнув установити причинно-наслідкові зв'язки, залежності та пропорції між ними. Макроекономічний метод Кейнса припускає, що умови розквіту окремої фірми нетотожні умовам розквіту економіки в цілому.

Економічним новаторством Кейнса є обґрунтування концепції так званого „*ефективного попиту*”. На відміну від неокласиків Кейнс прийшов до висновку, що рішення всіх життєво важливих проблем високорозвиненого капіталістичного суспільства треба шукати не на боці пропозиції ресурсів (їх цінність,

обмеженість), а на боці попиту.

„Ефективний попит” включає споживчий та інвестиційний попит. Виділяє три чинники, які впливають на ефективний попит: схильність до споживання, схильність до інвестицій, переваги ліквідності. Розглядаючи особисте споживання Кейнс відмітив, що попит окремого споживача обмежений, тому що зводиться до закономірності: згідно зі зростанням доходу суспільства зростає і особисте споживання, але меншою мірою, ніж національний дохід.

Теорія мультиплікатора. Зміна рівня рівноваги національного доходу більша за зміни того вихідного рівня автономних витрат, що його спричинили – мультиплікаційний ефект. Кожна інвестиція перетворюється на суму доходів індивідів, які, у свою чергу знову і знову витрачаються. Чим вища схильність до споживання, тим більша величина мультиплікатора, тим більший приріст національного доходу.

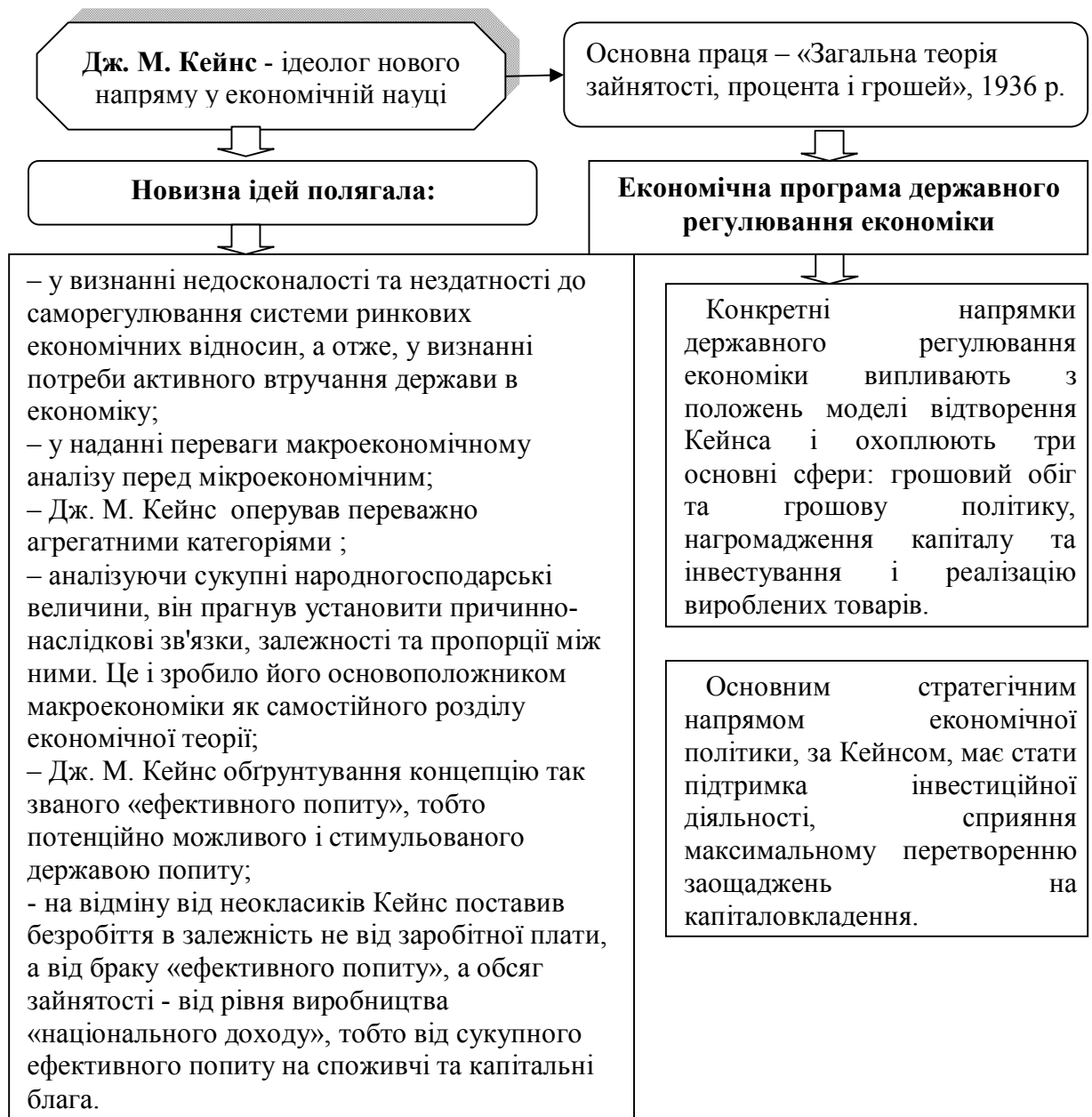

Рис. 8.1. Теоретична система Дж М. Кейнса

- модель макроекономічної рівноваги за Кейнсом тісно пов'язана із теорією мультиплікатора. Формула визначення мультиплікатора інвестицій, запропонована Кейнсом така:

$$\Delta Y = \Delta I \frac{I}{1 - r},$$

де ΔY – приріст доходу;
 ΔI – приріст інвестицій, що спричинив приріст доходу;
 r – гранична схильність до споживання;
 $\frac{I}{1 - r}$ – величина мультиплікатора, виражена через «граничну схильність до

Рис. 8.2. Макроекономічна модель Дж М. Кейнса

Головні риси кейнсіанської моделі макрорегулювання такі:

- висока частка національного доходу, що перерозподіляється через державний бюджет. Ця частка має тенденцію до збільшення;
- створення широкої зони державного підприємництва на основі створення державних і змішаних підприємств;
- широке використання бюджетно-фінансових і кредитних регуляторів для стабілізації економічної кон'юнктури, підтримування високих темпів зростання і зайнятості.

Значення теорії Кейнса як вихідної бази розвитку теорії макроекономічної динаміки, що обумовлений такими моментами:

- *по-перше*, це макроекономічний метод дослідження;
- *по-друге*, на перший план виходить проблема реалізації, або „ефективного попиту”, яка поклала початок розвитку динамічної теорії циклу;
- *по-третє*, теорії національного доходу та мультиплікатора органічно ввійшли в після кейнсіанські теорії економічного зростання;
- *по-четверте*, поєднання економічної теорії та економічної політики в одне ціле покликане сприяти підтримуванню життєдіяльності капіталістичної системи господарства.

4. Еволюція кейнсіанства.

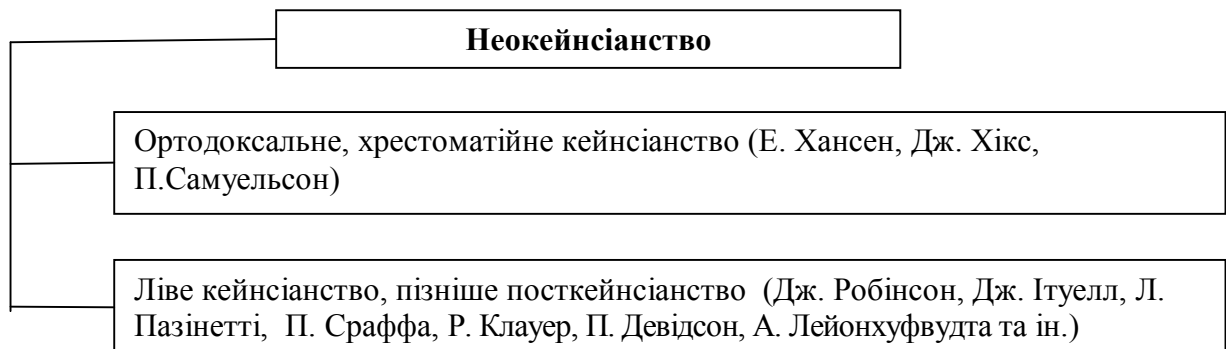

Рис. 8.2. Неокейнсіанство

Теорії, що виникли як результат дальшого розвитку теорії Кейнса, називають неокейнсіанством. Послідовники Кейнса висунули три проблеми, які мають відносно самостійний характер: проблему динамічної рівноваги, проблему тривалих відхилень від стану динамічної рівноваги та проблему короткотривалих відхилень, або циклічних коливань.

У неокейнсіанстві домінують дві тенденції: американська та європейська.

У США ідеї Кейнса розвивалися ще в 30-х рр. економістами Гарвардського університету **Е. Хансеном** (1887–1975 рр.) та **С. Харрісом** (1897–1974 рр.).

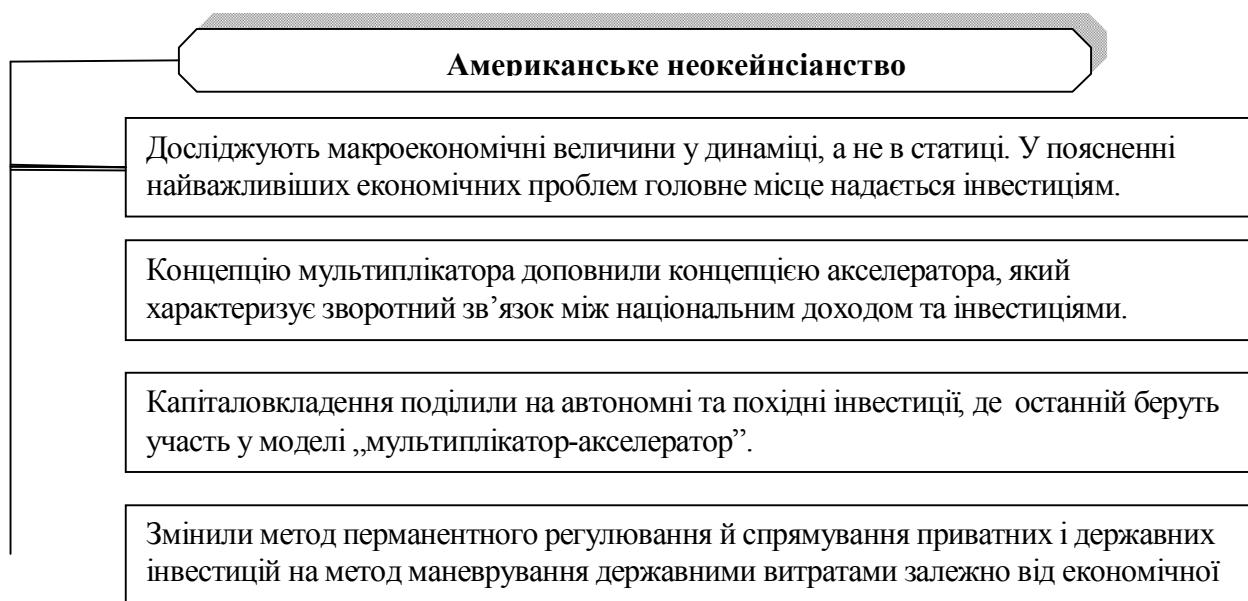

Рис 8. 3. Характеристика американського неокейнсіанства

Неокейнсіанські теорії економічного зростання. Головними авторами таких теорій були англієць **Р. Харрод**(1900-1978 рр.) і американець **О. Домар**(н. 1914 р.). В їх моделях економічного зростання в якості стратегічної величини виступають інвестиції.

Модель американця **Є. Домара** містить припущення рівності грошового доходу (попиту) і виробничих потужностей (пропозиції). В основу моделі Харрода покладено ідею рівності інвестицій та заощаджень.

Обидві теорії базуються на врахуванні системи «мультиплікатор-акселератор» і моделюванні економічної динаміки з використанням характеристик взаємозв'язку нагромадження й споживання, їх об'єднує також визнання незмінності (сталості) у тривалому періоді таких параметрів, як частка заощаджень у доходах і середня ефективність капіталовкладень. Спільним є й висновок щодо доцільності підтримування постійного темпу економічного зростання як вирішальної умови динамічної рівноваги економіки, за якої можна досягти повного використання виробничих потужностей і трудових ресурсів. І нарешті, близькість теорій полягає в тому, що досягнення динамічної рівноваги й сталого зростання визнається можливим лише в разі активного державного регулювання економіки. Унаслідок такої подібності ці моделі стали об'єднувати в модель Харрода -

Домара.

Модель Харрода-Домара є однофакторною, тобто спрощеною. Вихідним її положенням було визнання того, що динамічна рівновага потребує певної відповідності виробництва та попиту. Складнішими системами моделювання є багатофакторні моделі економічного зростання Е. Хансена, Д. Хікса та ін. Ці моделі є неокейнсіанськими, модифікованими за рахунок запровадження в базові (однофакторні) моделі механізму циклічних коливань, змін галузевої структури виробництва, впливу науково-технічного прогресу тощо.

„Неокласичний синтез” – це течія в економічній думці, яка намагається „примирити” всі економічні вчення, що постали на базі неокласичної ідеології, визначаючи плюралізм підходів до формування політики держави.

Фактично, ця течія узагальнює всі здобутки економічної теорії, отримані за допомогою використання методів багатьох наук – історії, філософії, класичної та альтернативної політичної економії, психології, математики тощо.

Представники цієї школи працювали в різні періоди розвитку економічної теорії: у 30-х рр. ідею синтезу теорій висунув Д. Хікс, у 40-50-х рр. – Ф. Модільяні, але найповніший її виклад дав наприкінці 40-х рр. П. Самюельсон у своїй книжці „Економікс”. Він вважав, що „сучасні економісти можуть використати концепцію „неокласичного синтезу”, яка ґрунтується на поєднанні сучасних принципів, що роз’яснюють і процес створення доходів, і положення класичної політекономії”. Нова концепція ґрунтувалася на поєднанні кейнсіанства з традиційними положеннями неокласики та включала, з одного боку, інструментарій кейнсіанської теорії з бюджетними, податковими, фінансово-кредитними методами регулювання економіки, а з іншого – врахування і широке використання ринкових умов (конкуренція, динаміка цін).

Принципові вимоги такі:

– щодо економіки – можна застосовувати будь-які методи впливу на неї, але основною вимогою має бути забезпечення максимуму свободи конкуренції, що допускається історичними умовами та завданнями, які вирішує суспільство;

– щодо ролі держави – межі втручання держави в економіку визначаються лише загальносуспільним інтересом та історичними завданнями цього суспільства. Держава несе повну відповідальність за соціальну ситуацію, економічну та соціальну рівновагу.

У неокласичному синтезі ортодоксальне кейнсіанство багато в чому втрачало свій вигляд, оскільки зводилось до окремого випадку неокласичної теорії загальної рівноваги, яка в свою чергу розглядалась як загальна основа функціонування економічної системи, включаючи оптимальний розподіл ресурсів, ринкове саморегулювання, розподіл доходів. Формальне об’єднання кейнсіанства з неокласикою не дало очікуваних результатів. Проте ідея синтезу продовжувала привертати увагу економістів до цього часу.

В 70 – 80-х рр. відбувається перегляд ортодоксальної версії кейнсіанської економічної теорії *пост кейнсіанцями*

Історично сучасне кейнсіанство (посткейнсіанство) сформувалося через злиття двох наукових течій: англійського лівого кейнсіанства з центром у Кембриджі, представниками якого були Дж. Робінсон (1903 – 1983 рр.) –

загально визнаний лідер цієї течії, представники – Н. Калдор, П. Сраффа, і американської групи економістів, які представляють монетаристське посткейнсіанство, – Р. Клауер, П. Девідсон, А. Лейонхуфвудта та ін. Представників цих течій об'єднали певні спільні підходи до економічної теорії, зокрема те, що вони брали собі за мету остаточно розвінчати неокласичну систему, довести до кінця розпочату Кейнсом „революцію”, створити новий синтез макро-мікроекономіки. Проте створити цілісну загально визначену теоретичну систему вони так і не змогли.

Представники монетаристського посткейнсіанства особливого значення надають грошовому чиннику. З цією метою вважають за необхідне повернутись до теорії грошей, викладеної Кейнсом, врахувати помилки традиційної «кейнсіанської теорії» та «сучасного монетаризму», як наслідок кейнсіанська концепція буде придатна і для аналізу інфляційних ситуацій, і для розробки антиінфляційних заходів.

Поряд з цим у 80-і рр. економісти не відмовились від ідеї синтезу, від того, щоб інтегрувати макроаналіз і неокласичну теорію, що на відміну від неокласичного синтезу отримало назву *кейнсіанізму*. Це напрямок, який як і раніше, орієнтує на використання таких кейнсіанських категорій, як ефективний попит, макроекономічний аналіз ринку, раціональні переваги грошей та ін. Разом із тим, прихильники кейнсінізму не протиставляють кейнсіанські постулати неокласичній концепції. Навпаки, принципи неокласики розглядаються як універсальні. Особлива увага приділяється використанню ринку, конкуренції в розподілі ресурсів відповідно до агрегативних переваг індивідумів.

Сучасні кейнсіанці вважають, що економічна теорія потребує оновлення і подальшого розвитку. Як і раніше, приділяється велика увага таким чинникам, як інвестиції, інвестиційний попит. Намагаються знайти нові підходи, які розширюють можливості регулювання – обґрунтування концепції бюджету капіталовкладень, розробка методів його збалансування, розробка теорії фінансової нестабільності, яка розглядається як основа для визначення антикризових заходів, регулювання бюджетного дефіциту. Сучасні кейнсіанці шукають засоби ефективного впливу на ринковий механізм, регулювання конкуренції, з'ясовують вплив ринку на динаміку інвестицій, руху безробіття.

Лекція 9.

Тема 9. Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (др. пол. ХХ ст.)

План лекції

1. Наслідки Другої світової війни. Пovoєнна економіка світу.
2. Основні тенденції розвитку світового господарства в другій половині ХХ ст.
3. Еволюція неокласичних ідей. Неокласична концепція ринку.
4. Неолібералізм як течія економічної думки.
5. Консервативно-монетаристський напрям економічної науки.

Основні поняття і терміни. Інтенсивний розвиток, модернізація, автоматизація виробничих процесів, сфера послуг, капіталовкладення, науково-технічна революція, атомна енергетика, науково-виробничі комплекси, світова інфраструктура, концентрація, централізація виробництва, інтернаціоналізація виробництва, транснаціональні компанії, ресурсозберігаючі технології, неолібералізм, ордолібералізм, соціальне ринкове господарство, природний економічний порядок, централізовано-керована економіка, загальний достаток, суспільство вільних людей, неокласичний синтез, теорія монополістичної конкуренції.

1.Наслідки Другої світової війни. Повоєнна економіка світу.

Друга світова війна стала найбільшою економічною катастрофою ХХ ст. У неї було втягнуто понад 60 держав і більше ніж 4/5 населення планети. Майже всі країни-учасниці вийшли з війни економічно виснаженими. За роки війни загинуло 55 млн чоловік, 100 млн залишились каліками, знищено національного багатства на 316 млрд доларів США, цілком дезорганізований транспорт, промислове виробництво, в порівнянні з довоєнним, скоротилось більш, ніж на 1/3, занепало сільське господарство, скоротився життєвий рівень населення. Негативним чинником став підрив національних валют. Країни, які воювали, фінансували свої видатки за рахунок збільшення кількості паперових грошей та емісії державних позик. Відразу після війни ситуація ще більше погіршилася, так як відбудова господарства фінансувалась за рахунок випуску нових грошей. Усе це призводило до зростання інфляційних явищ. У низці країн після війни було проведено грошові реформи, а в 1949 р. проведена загальна девальвація європейських валют стосовно долара і повоєнній інфляції настав кінець. Протягом 25 років ціни росли помірно.

США, уміло використовуючи кон'юнктуру, що склалася в роки війни, подвоїли обсяг промислового виробництва, а чистий прибуток корпорацій навіть потроїли. У Швеції та Швейцарії також зріс ВВП. До того ж швейцарські банки зберігали нацистське золото, що зіграло не останню роль в перетворенні цієї країни у світовий банківський центр.

Крах японської та німецької колоніальних імперій, а також послаблення метрополій Англії, Голландії, Франції підвищили шанси на досягнення незалежності. Протягом 20 повоєнних років колоніальні імперії припинили своє існування.

У 1944 р. у Бреттон-Вудсі (США) відбулась міжнародна фінансова конференція, в роботі якої взяли участь 45 дійсних і асоційованих членів ООН, а також міністри фінансів 16 країн. На основі підписаних угод було створено *Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку*. Завданням цих інститутів декларувалися гарантування стабільності обмінних курсів валют (фіксовані курси валют встановлювались стосовно долара, долар США стосовно золота (1:1).

У липні 1947 р. в Парижі було створено Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), завданням якої було вироблення спільної програми відбудови Європи.

У червні 1947 р. держсекретар США генерал Дж. Маршалл запропонував план допомоги європейським державам, що включав заходи щодо подолання розрухи, стабілізації фінансів, зниження напруги у політичній сфері (утверджено Конгресом в 1948 р.)

На перший план виходить програма співробітництва (а не постачання сировини і товарів першої необхідності), яка повинна була базуватись на таких критеріях, як більша самоокупність економічного відродження Європи, підвищення віддачі від американської допомоги та відповідність до чергового оновлення технологічної бази. План Маршалла передбачав відмову від націоналізації промисловості, свободу підприємництва, зниження митних тарифів.

За чотири роки реалізації плану Маршалла (1948-1951 рр.) 16 європейських країн отримали від США допомогу в розмірі 17 млрд доларів США. Понад 2/3 цієї суми отримали ФРН, Великобританія, Франція, Італія. Американський експорт зріс на 60%, європейський – на 50%. Виробництво найважливіших видів промислової продукції зросло в Європі на 60...200%. У 1951 р. європейський ВВП на 15% перевищив довоєнний.

Радянському Союзу також було запропоновано взяти участь у плані Маршалла, але Сталін зробив грубу політичну помилку, відхиливши пропозицію допомоги, втягнувши країну в 45-річне протистояння з економічно більш сильним супротивником.

План Маршалла був однією з найбільш успішних економічних програм в історії і досяг поставлених цілей, а саме:

- економіка країн Західної Європи була відбудована;
- європейські країни змогли погасити зовнішню заборгованість;
- вплив комуністів та СРСР було послаблено;
- США отримали великий ринок збуту;
- було відновлено і зміцнено європейський середній клас – гарант політичної стабільності і стійкого розвитку.

Програма аналогічного плану була розроблена для Японії („зворотний курс” Доджа-Макартура). На відміну від плану Маршалла, програма Доджа не передбачала надання Японії потужної фінансової допомоги, а робила ставку на повернення до ліберальних цінностей і запуску механізму вільної конкуренції. Було розпущено дзайбацу – феодално-мілітаристські клани-корпорації, проведено демонополізацію економіки, оголошено свободу торгівлі, здійснено земельну реформу, введено ліберальне трудове законодавство, проведено податкову реформу.

2. Основні тенденції розвитку світового господарства в другій половині ХХ ст. Світове господарство цього періоду охоплювало три підсистеми: господарства економічно розвинених, соціалістичних держав та країн, що розвиваються. Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була індустріалізація.

Економічно розвинені країни світу вступили у фазу інтенсивного

розвитку. У промисловості основні витрати йшли не на розширення виробничих площ, а на модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. У сільському господарстві також здійснювався перехід до машинного виробництва стандартизованої продукції землеробства, широкого використання досягнень науково-технічного прогресу. Сукупна частка галузей матеріального виробництва в загальному обсязі валового внутрішнього продукту становила близько 52%. Істотні зміни відбулися у співвідношенні продукції легкої та важкої промисловості. Якщо на початку ХХ ст. провідною галуззю була легка промисловість, то в 60-х рр. лідером стає важка індустрія і співвідношення відповідно становило 63 і 37% в країнах Західної Європи, 67 і 33% у США.

Поступово змінювалася структура світового капіталістичного господарства. У 60-х рр. найбільш динамічно розвивалась промисловість, в основному за рахунок обробної, частка інших галузей матеріального виробництва, особливо сільського господарства та будівництва, поступово зменшилась. У 70-х рр. частка сфери послуг, транспорту і торгівлі перевищила частку промисловості та сільського господарства.

Розвиток національного господарства визначався значним зростанням капітальних вкладень. У 1950 р. рівень їх в Японії, Великобританії, Франції, ФРН, Італії був вдвоє менший, ніж у США, а в 1972 р. перевищував їх на 48%. Змінилася технологічна структура капіталовкладень. Зросли капітальні вкладення у невиробничу сферу – освіту, фахову підготовку, науку, медицину. У 1968 р. частка їх у структурі всіх капіталовкладень становила в США – 76,6%, у ФРН – 56,6%, у Франції – 53,3%, у Великобританії – 61,2%.

Таблиця 9.1 – Динаміка галузевої структури трьох світових центрів економіки в 1950–1980 рр., %

Країна	Сільське господарство		Промисловість		Сфера послуг	
	1950	1980	1950	1980	1950	1980
США	10	3	30	25	60	72
Західна Європа	25	10	30	30	45	60
Японія	40	10	20	25	40	65

У 30-80-ті рр. ХХ ст. відбувається становлення четвертого технологічного укладу, ядром якого стали автобудування, тракторобудування, кольорова металургія, синтетичні матеріали, органічна хімія, переробка нафти. У перші повоєнні десятиріччя одним із провідних чинників економічного піднесення стала науково-технічна революція, пов'язана із розвитком хімії та нафтохімії (синтетичні волокна, пластмаси), реактивною авіацією, атомною енергетикою, виробництвом електронно-обчислювальної техніки (четвертий

технологічний уклад). На ґрунті фундаментальних відкриттів виникли нові технології – лазерна, плазмова. Зароджувалась інформаційна революція. У виробничі процеси впроваджувалися „жорсткі варіанти” автоматизації, напівавтоматичні технології, інтенсивне розширення НДЕКР. З'явилися науково-виробничі комплекси. Це були територіальні об'єднання корпорацій із науково-дослідними лабораторіями, створені та фінансовані державним і приватним капіталом для випуску нової продукції.

Сформувалася світова інфраструктура – комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій тощо). Етапом інтенсивного індустріального піднесення економічно розвинених країн світу стали 50-60-ті роки.

Важливим структуротворчим чинником економічного зростання було посилення процесів концентрації, централізації виробництва і капіталу, монополізація. У повоєнні роки зросла економічна могутність монопольних об'єднань. Це був період злиття та поглинання фірм різних галузей господарства. У США процес злиття був пов'язаний насамперед із диверсифікацією виробництва. У країнах Західної Європи, Японії значна роль належала конкуренції, особливо з американськими монополіями. Вказані тенденції переросли можливості окремих країн та обумовили інтернаціоналізацію виробництва на приватногосподарському та державному рівнях. Зросла кількість міжнародних монополій. У 50–60-х роках масовим стало явище виникнення транснаціональних корпорацій – монополій, що створювали за кордоном власні або спільні виробничі філії. До середини 70-х років у світі діяло близько 100 тис. таких корпорацій. Особливо швидко вони утворювались в обробній промисловості.

На сьогоднішній день у світі налічується 800 тис. іноземних філій, якими володіють 63 тис. фінансових компаній. При цьому 270 тис. філій розміщені у розвинених країнах, 360 тис. – у країнах, що розвиваються і 170 тис. – у країнах з перехідною економікою.

Посилилося державне регулювання господарських процесів. У повоєнні роки було проведено націоналізацію промисловості, банків, фінансових установ, транспорту, запроваджено адміністративний, а з середини 50-х років економічний контроль над цінами та заробітною платнею. У 60-х роках поширилося використання прямих та непрямих методів державного регулювання, програмування, державне підприємство. У багатьох економічно розвинених країнах державі належало близько 15...25% національного багатства країн. Державні капіталовкладення спрямовувалися переважно в галузі, що забезпечували загальнонаціональні потреби: інфраструктуру, атомну промисловість, виробництво і розподіл електроенергії, водо- і газопостачання, транспорт, невиробничу сферу. Надавалися інвестиційні субсидії, позики для розвитку конкурентоспроможних галузей,

модернізації та раціоналізації "старих". Значні кошти витрачалися на воєнні замовлення. Так, у 1970 р. в США частка воєнних витрат у федеральному бюджеті становила 40%.

Таблиця 9.2 – Середньорічні темпи зростання ВВП і промислового виробництва провідних країн світу в 1950–1970 рр., %

Країна	1950 р.	1970 р.
Західна Європа	4,5	5,8
Великобританія	2,8	3
Франція	5	6,2
ФРН	6,3	7,4
США	3,6	3,9
Японія	9,8	15,2

Якщо 50-ті роки іменуються в економічній літературі Заходу як „срібні”, 60-ті – „золоті”, то 70-ті пофарбовані в темні кольори. Труднощі почалися з ростом цін, спровокованим надлишковим ростом заробітної платні, посилюючись кризою золото-доларового стандарту в 1971 – 1973 рр. (у 1971 р. долар США девальгувався, Бреттон-Вудська система розпалася), що привело до скасування фіксованого курсу долара стосовно золота і введення системи керованих змінних курсів (відхилення до 2,5%) і скорочення світової торгівлі. А коли в 1973 р. виробники нафти, за винятком США і СРСР, об’єдналися в Організацію країн виробників і експортерів нафти (ОПЕК) і підняли ціну сировини нафти з 2,5 до 10, а згодом до 30 доларів США за баррель (200 доларів за тонну), країни Заходу випробували дійсний „нафтовий шок”. Слідом зросли ціни на бензин, електроенергію, послуги транспорту. Темпи інфляції зросли до 8...14% річних. Скоротилось виробництво і зайнятість. Посилені нафтовим шоком циклічні кризи 1975–1977 і 1980–1982 рр. знецінили кейнсіанські рецепти економічної політики.

У терміновому порядку довелося перебудувувати економічні системи провідних країн на ресурсозберігаючі технології.

Світова енергетична криза зафіксувала трансформаційний перехід від індустріальної (ресурсозатратної, антиекологічної) до постіндустріальної (ресурсозберігаючої, екологічнобезпечної) епохи.

Підсумком економічного розвитку найсильніших країн світу стало виділення трьох панівних центрів (поліцентризм) – США, Японії, Західної Європи. Зростання виробництва останньої фактично визначалося ФРН, Францією, Великобританією (економічне піднесення з кінця 50-х і особливо в 60-х рр.) До кінця 60-х років США забезпечувала собі економічну, фінансову й технологічну перевагу над іншими двома центрами. Проте протягом 60-80-х років їхнє монопольне положення за багатьма позиціями було втрачено. Наприклад, у цей час Японія вийшла

на друге місце у світі в загальному обсязі виробництва, зрівнявшись зі США за розмірами експорту. За двадцять п'ять років частка США в сукупному валовому продукті розвинених країн скоротилася з 53% (в 1960 р.) до 41% (у середині 80-х рр.), у той час як частка Західної Європи виросла відповідно з 35 до 36%, а Японії – з 5 до 15% і ін. Більш повільно в порівнянні з Японією і Європою в США відбувається ріст продуктивності праці, вони уступають колишні висоти в області фундаментальних досліджень НДЕКР. Підсилюється тиск на США й в області експорту капіталів, особливо з боку Японії.

Таблиця. 9.3 – Частка провідних країн світу у сукупному виробництві ВВП в 1950–1970 рр., %

Країна	Частка у сукупному виробництві ВВП економічно розвинених країн, %	
	1950	1970
США	58,3	47
Великобританія	8,6	5,8
Франція	6,3	7,2
ФРН	5,4	9,0
Японія	3,1	9,4
Разом	81,7	77,9
Інші економічно розвинені країни	8,3	22,1

Звертає на себе увагу більш високий темп зовнішньої торгівлі порівняно з промисловим розвитком, що свідчить про поглиблення процесів міжнародного поділу праці й глобалізації. Міжнародні економічні відносини забезпечують єдність виробництва і обміну в міжнародному масштабі. Новою важливою його формою стали міждержавні інтеграційні процеси. У своєму розвитку вони проходили такі етапи: 1) зона вільної торгівлі; 2) митна спілка; 3) спільний ринок; 4) єдиний внутрішній ринок забезпечує не тільки вільний рух товарів, але й вільний рух послуг, капіталів, робочої сили; 5) економічна та валютна спілка.; 6) політична спілка.

У рамках ЄС створена унікальна система інститутів двох типів – міждержавних і наднаціональних, що сприяє підтримці балансу інтересів окремих держав-членів та інтересів ЄС у цілому. До таких інститутів відносять Європейський парламент, Європейська Рада, Рада міністрів, Європейська комісія, Європейський суд, Палата аудиторів, Фонд регіонального розвитку, Європейський інвестиційний банк.

Велике значення мали різні форми торгово-політичного регулювання. У 1947 р. було укладено Генеральну угоду тарифів та торгівлі (ГАТТ). З одного боку, це був договір, що фіксував основні правила і принципи регулювання зовнішньої торгівлі на національному рівні, з іншого боку, ГАТТ став центром, в межах якого проводилися

багатосторонні переговори з метою вирішення проблем міжнародної торгівлі.

На сьогодні існує 20 інтеграційних об'єднань. Понад 200 незалежних держав пов'язані у сфері виробництва, капіталовкладень, міграції робочої сили в галузях науки і техніки. Глобальне економічне регулювання здійснюють МВФ, ГАТТ.

4. Неолібералізм як течія економічної думки. Соціально-економічні процеси початку ХХ ст. своєрідно позначились на розвитку економічної теорії.

У межах неокласичної теорії виникає неоліберальна течія, головними ознаками якої були:

1) заперечення втручання держави в економічний механізм саморегулювання;

2) держава повинна створювати умови для вільної дії цих механізмів, оскільки механізм вільної конкуренції на сучасному етапі не забезпечується автоматично, участь держави в перерозподілі суспільних доходів. Виступаючи проти безпосереднього державного втручання у виробничу і комерційну діяльність підприємств, заперечуючи політику регламентації цін, вважають, що держава повинна стимулювати економічну рівновагу за допомогою податкової та кредитної систем або шляхом регулювання грошового обігу;

3) завдання економічної науки є моделювання раціональної економічної та соціальної політики держави.

Неоліберали фактично використовують подвійну методологію: для формування основ економічного ладу користуються неокласичним методом, але, водночас вважаючи, що суспільне середовище суттєво впливає на взаємовідносини між економічною і соціальною сферою, застосовують історичний метод для визначення конкретних форм цих взаємовідносин. Саме тому існує кілька неоліберальних моделей, які конструювалися з урахуванням національних особливостей і прийнятні лише для певних країн.

Англійська (лондонська) школа неолібералізму характеризується найбільшим використанням основних принципів неокласицизму. Найдокладніше англійський теоретичний варіант неолібералізму, що базується на абсолютному індивідуалізмі опрацьовано **Фрідріхом Хайєком** (1899–1992 рр.) професором лондонського університету. Головні праці – „Ціни і виробництво” (1929 р.), „Грошова теорія і економічний цикл” (1933), „Прибуток, відсоток, інвестиції” (1939 р.), „Індивідуалізм і суспільний лад” та ін.

Праці Хайєка мають двоїстий характер: одні з них присвячено аналізу закономірностей розвитку економіки, здійсненому на мікроекономічному і навіть маржинальному, а інші – це намагання дати загальну соціальну картину життя суспільства, показати, за яких умов функціонує ця економіка (вплив історичної школи). Але обидва ці підходи об'єднано на основі доктрини *спонтанного порядку* – всі явища в економіці та суспільстві в цілому є результатом стихійного зіткнення різноманітних сил, де перемогу здобувають найжиттєздатніші.

Німецький неолібералізм (ордолібералізм). Основоположник школи **В. Ойкен** (1892–1950 рр.) написав праці: „Основні принципи економічної політики” (опублікована в 1951 р.), „Основи національної економіки (1952).

Погляди Ойкена розділяв **Л. Ерхард** (1897–1977 рр.) – міністр народного господарства ФРН (1949–1963 рр.), канцлер ФРН (1963–1966 рр.), який проводив політику неолібералізму в життя. Головні праці: „Добробут для всіх” (1957), „Німецька державна політика” (1963). На позиціях неолібералізму стояв швейцарський учений німецького походження **В. Репке** (1899–1966 рр.), автор відомих праць „Кон’юнктура (1922), „Теорія становлення капіталізму” (1929), один із засновників теорії „соціального ринкового господарства”.

Німецький ордолібералізм базується на аналізі ідеальних і реальних типів господарства. „Ідеальні типи господарства” – це те саме, що й абстрактні економічні категорії класичної школи, тобто господарські форми взяті у чистому вигляді, відрізняються між собою способом управління (від централізованого керування до стихійного саморегулювання). У господарському порядку вони займають крайні позиції: проміжні позиції завжди містять певні „домішки”, що спотворюють ідеал. „Реальні типи господарства” – форми вияву ідеальних. За методологією німецької школи реальні типи господарства можуть залежати від політики держави, яка визначає, в якій мірі змішуються „ідеальні типи”.

Цю ідею було покладено в основу теорії „соціального ринкового господарства”, як синтезу вільного ринкового господарства та принципу соціальної рівності. Термін „соціального ринкового господарства” вводить А. Мюллер-Армак – поєднання конкурентного ринкового господарства і соціальної ролі сильної держави, яка за допомогою економічних важелів перерозподіляє національний дохід, забезпечуючи соціальну справедливість.

Специфічна *соціальна політика* економічного порядку держави забезпечує економічну свободу всім господарюючим суб’єктам, перетворення кожного в акціонера (народні акції), зароблених шляхом капіталізації заробітної платні та інвестуванням у виробництво. Справедливий розподіл доходу забезпечує держава шляхом використання податкової політики.

Теоретичну та практичну модель німецьких ордолібералів можна назвати вченням про свідомий вибір суспільної системи, що передбачає:

1. Формування сильного ринкового господарства, заснованого на різноманітних формах власності на засоби виробництва, що конкурують між собою.

2. Абсолютизацію ролі держави у формуванні сприятливого суспільного середовища розвитку економіки та соціальних відносин через запровадження раціональної правової бази та ідеології соціального партнерства, створення розвиненої інфраструктури соціальних гарантій, державний протекціонізм.

Відмінність німецької моделі від моделі Хайєка така: на державу покладається не лише формування умов для успішного розвитку економіки на конкурентних засадах, а й низка соціальних функцій.

Французька (паризька) школа неолібералізму (дирижизму), котра представлена Ж. Рюефом, Л. Арманом Ф. Перру, М. Алле, також спиралась на теоретичні засади, запропоновані як неокласиками, так і представниками альтернативного напрямку. Щоправда, неокласичні ідеї, які було покладено в основу національної теоретичної моделі неолібералізму, мали певні особливості.

Формування неоліберальних поглядів на ринкове саморегулювання у

Франції відбувалося за умов тотальної монополізації економіки і традиційно активної регульованої ролі держави (давалися взнаки історичні особливості національного розвитку). Своїми управлінськими позиціями держава поступилася лише частково. Неоліберальна модель суспільного розвитку враховувала цю особливість, закріплюючи за державою дирижистські функції.

Узагальненого вигляду французька неоліберальна модель суспільного розвитку набуває в працях **М. Алле**, який формулює її, виходячи не лише з національних особливостей розвитку, а й з глобальних його умов. Він пропонує форми, синтезовані ним самим із категорій ринкової економіки та планового управління.

Оригінальна теорія циклів Алле передбачає вирішення економічних суперечностей через планове узгодження пропорцій виробництва: оскільки держава впроваджує мобілізаційну модель, проводить „політику оборонної стратегії в новому міжнародному поділі праці” (а через те розбалансовує економіку) вона мусить дбати про економічну рівновагу (через „договірне планування”, „індикативне планування”).

5. Консервативно-монетаристський напрям економічної науки неоднорідний за своїм складом, включає три головних складових: монетаризм, економіку пропозиції, концепцію раціональних очікувань.

Чиказька школа монетаризму. Формування цієї школи розпочалося в межах неокласичної школи на базі кількісної теорії грошей. Саме грошова теорія є засадничою для всіх неоліберальних моделей: грошова природа економічних циклів.

Проте значних успіхів досягла група американських теоретиків на чолі з Фішером, котра так само, як і Кейнс, доводила, що поступальний розвиток економіки залежить від грошового чинника, але заперечувала кейнсіанські методи регулювання, що базувались на розширювальній грошовій політиці (дефіциті бюджету).

Послідовником цієї школи, а також засновником „**нової школи монетаризму**” став М. Фрідмен (народився в 1912 р.), в 1967 р. обраний президентом Американської економічної асоціації, в 1976 р. йому присуджено Нобелівську премію. Представники монетаризму: Кейген, Мейзельман, Бруннер, Мельцер та ін.

Основою теоретичного обґрунтування основних положень Фрідмена служив історичний метод (праця „Монетарна історія США”) та неокласичні підходи („Інфляція і грошові системи”).

Початок монетаризму датується 1956 р., коли вийшла перша велика праця з монетаризму "*Дослідження у галузі кількісної теорії грошей*". Проте, лише у 70-х рр. монетаризм зайняв роль лідера серед економічних концепцій.

Основні положення монетаризму такі:

1. Стійкість приватного ринкового господарства .
2. Кількість державних регуляторів скорочується до мінімуму, виключаються податкове, бюджетне регулювання (так звані адміністративні засоби).
3. Циклічність економічного розвитку має грошову природу: зростання

грошової маси в обігу провокує інфляцію. Тому грошова сфера, пропозиція грошей мають бути основними об'єктами державного контролю. У якості основного регулятора, що впливає на господарське життя, виступають "грошові імпульси", грошова емісія. Недостатня кількість грошей в обігу призводить до кризи виробництва, а надлишкова – до інфляції.

4. Треба відмовитися від короткострокової грошової політики, тому що зміни грошової маси відбиваються на економіці не одразу, а з деяким запізненням – (лагом), що може привести до порушень. Необхідно проводити дострокову політику, розраховану на застійний вплив на економіку.

5. "Грошове правило" Фрідмена – ціна створеного в межах країни продукту має дорівнювати величині грошової маси з урахуванням швидкості обороту грошей. Грошова емісія має бути орієнтована на приріст ВВП. Пропонує підтримувати темпам приросту готівки на рівні 3% на рік, а з урахуванням потенційних грошей (строкових вкладів і облігацій державних позик) – на 1%. У цілому приріст не може бути більшим за 4...5% щорічно.

6. Критикує політику незбалансованого державного бюджету, визнаючи її однією з причин розбалансування механізмів ринкового саморегулювання. Збалансованість бюджету, скорочення бюджетного дефіциту можна забезпечити за рахунок регульованої грошової емісії і зменшення державних витрат. Соціальна сфера не мусить бути пріоритетним напрямом діяльності держави.

„Неокласичне відродження” – це течія в економічній теорії, що виникає в 70-х рр. ХХ ст. на базі ідей про необхідність мінімізації державного втручання в економіку. Представники теорії „*економіки пропозиції*” – А. Лаффер, Р. Мендель, М. Боскін, М. Фелдстайн – доводять, що пропозиція є провідною категорією економічних відносин і будь-яке суспільство виходить із можливостей пропонування, що визначаються ресурсними можливостями. Ринок – не лише найефективніший, а й єдиний „нормальний” спосіб організації господарства. Його регулювання приводить до зниження ефективності і зв’язує ініціативу, енергію учасників господарської діяльності.

На відміну від кейнсіанців, які вважали, що попит зароджує відповідну пропозицію, прихильники теорії висунули тезу про залежність сукупного попиту від сукупної пропозиції.

Причиною інфляції вважали високі податки, фінансову політику держави, що провокує зростання витрат. Підвищення цін – реакція виробників на небажані „повороти” економічної політики і нестійку кон’юнктуру. Ставлять завдання:

- відтворити класичний механізм нагромадження;
- відродити ринковий механізм, свободу приватного підприємництва.

Рекомендації економіки пропозиції.

1. Зменшення податків у цілях стимулювання інвестицій. Треба знизити податкові ставки, насамперед „граничні” на доходи, прибуток

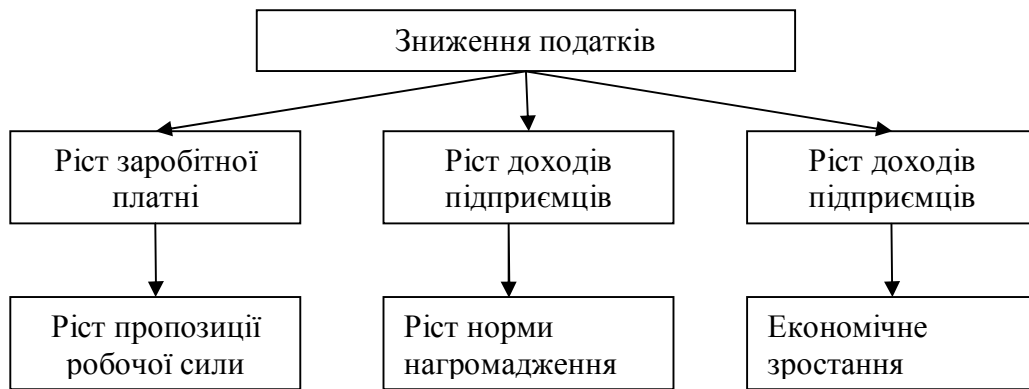
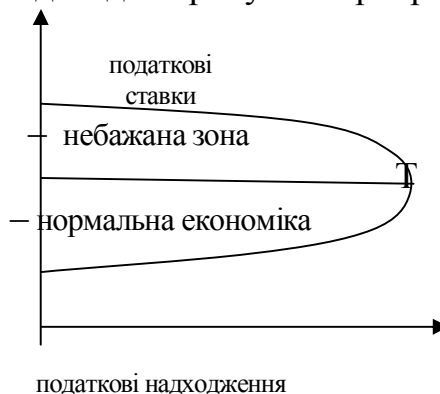

Схема 9.1 – Вплив податкових ставок на пропозицію капіталу і робочої сили

2. Приватизація державних підприємств:
3. „Замороження” соціальних програм.
4. Бюджетне оздоровлення.

Податкова політика повинна відбуватися відповідно до ефекту Лаффера: зменшення податкових ставок викличе скорочення обсягу державних доходів, проте це зменшення буде носити короточасний характер, оскільки в довгостроковій перспективі зниження ставок забезпечить зріст зберігань, інвестицій і зайнятості. У результаті відбудеться зростання виробництва, збільшаться доходи, що оподатковуються, збільшиться сума податкових надходжень до бюджету. Для отримання бажаного результату треба знижувати податкові ставки, насамперед на доходи і прибуток корпорацій (рис. 2.4).

Точка Т – гранична ставка оподаткування

Рисунок 9.1 – Крива Лаффера і практика оподаткування

Американські економісти вивчали реакцію різних категорій населення на зміни розмірів податкових ставок. Відповідно до отриманих висновків, якщо після зниження податків зарплата збільшується на 1%, то це викличе зростання пропозиції робочої сили на 0,15%. Найбільше активно реагує високооплачуване населення.

Зменшення податків стало складовим елементом економічної програми Рейгана. Податкова реформа проводилася у кілька етапів і включала не лише

зниження ставок прибуткового податку, а і прискорену амортизацію капіталу. Ці заходи разом з іншими сприяли зростанню ВВП.

Неоконсервативний напрям. Під час затяжної економічної кризи 70-х років економісти доходять до висновку, що регулювання економіки натрапляє на опір з боку її суб'єктів, їхню економічну поведінку не можна спрямувати у потрібному напрямі з допомогою будь-яких важелів впливу; економічні рішення, які вони приймають не є об'єктивно зумовленими. Пояснити це явище взявся Д. Мут, а згодом – Р. Лукас. Вони показали, що економічні суб'єкти наперед прогнозують наслідки економічної політики держави, яка пріоритетними вважає інтереси суспільства, а не індивідуальні інтереси, і намагаються вжити заходів, щоб це якнайменше позначилось на їхніх доходах. Завдяки цим намагання економічна політика урядів стає неефективною.

Виділяють два підходи до оцінки очікувань: „адаптивні очікування” і „раціональні очікування”. *Адаптивні очікування* спираються на колишній досвід: знання наслідків певних економічних дій, урахування колишніх помилок. На підставі „адаптивних очікувань” фірми пристосовуються до економічної ситуації, виробляють стратегію поведінки.

Представники теорії *раціональних очікувань* – Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Уоллес – намагаються сформулювати модель, яка формалізує суб'єктивну поведінку виробників та споживачів, прогнозуючи їхню реакцію на зміни політики та ринкової кон'юнктури. Заперечуючи необхідність державного регулювання, вони спираються на тезу про типовість економічної поведінки, яка врівноважує ситуацію і нівелює будь-які політичні рішення.

„Раціональні очікування” базуються на наукових прогнозах, що враховують функціонування реальної економічної моделі: динаміку цін, витрат, рівень ставки відсотка, наслідки конкретної економічної політики, вплив урядових рішень на макроекономічні показники.

Автором ідеї „раціональних очікувань” є Дж. Мут, який в 1956 році сформулював постулат і відобразив його у побудованій ним моделі. Лише через десять років до цієї ідеї повернувся і використав її Р. Лукас – лауреат Нобелівської премії (1995 р.). Він став фундатором напряму під назвою „нова класична школа економікс”, який поставив під сумнів справедливість багатьох положень як кейнсіанської, так і монетаристської доктрин. Лукас заперечував будь-які форми державного втручання в економіку і базувався на суб'єктивістському підході до аналізу економічних явищ.

Основні положення теорії „раціональних очікувань” такі:

1. Економічні агенти на основі доступної інформації в змозі самостійно прогнозувати економічні процеси. Вони приймають рішення про поточне і перспективне споживання, виходячи із передбачень про майбутній рівень цін. Дії економічних агентів раціональні оскільки базуються на правилі максимізації корисності.

2. Ринки товарів і чинників виробництва є високо конкурентними, тому ставки заробітної платні і ціни на товари і чинники виробництва гнучко реагують на зміни в сфері виробництва і обігу. Масштаби пропозиції і рівновага ціни швидко пристосовуються до змін в технології виробництва,

ринкових потрясінь. Під впливом нової ринкової ситуації підприємці приймають адекватні економічні рішення.

Суть його гіпотези полягає у тому, що не треба розглядати споживачів і підприємців лише як суб'єктів макрорегулювання. Очікування господарюючих суб'єктів важливі для економіки, як і економічна політика уряду.

Гіпотеза раціональних очікувань підводить до висновку, що можливості уряду впливати на економіку суттєво звузилися. Короткострокова політика керування попитом все частіше стає малоефективною. У довгостроковому плані рівень зайнятості, показники виробництва визначаються структурними змінами.

Лекція 10.

Тема 10. Світове господарство та основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (к. ХХ – поч. ХХІ ст.)

План лекції

1. Основні тенденції розвитку світового господарства кінця ХХ – початку ХХІ ст.
2. Загальна характеристика класичного інституціоналізму.
3. Еволюція інституціоналізму. Економічні погляди Р. Коуза.

Основні поняття та терміни. «Нова економіка», інтелектуальний капітал, інформаційні технології, постіндустріальний розвиток, деіндустріалізація, консервативні зрушення, де стандартизація, соціалізація власності, комп'ютерна революція, інтернет-технології, євроінтеграційні процеси, трансформаційні перетворення, «Грошове правило», соціально-психологічний інституціоналізм, соціально-правовий інституціоналізм, кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм, інновація, технологічний детермінізм, трансакційні витрати, Теорема Коуза.

1. Основні тенденції розвитку світового господарства кінця ХХ – початку ХХІ ст. Структура світового господарства цього періоду включала три підсистеми: господарства економічно розвинених країн, країн, що розвиваються та країн з перехідною економікою.

Таблиця 10.1 – Частка трьох груп країн у світовому ВВП за паритетом купівельної спроможності, % (1990-2000 рр.)

Група країн, країна	1990	1995	2000
Розвинені країни	59,3	53,8	52,7
Країни, що розвиваються,	32,6	41,4	40,3
У тому числі Китай	6,6	9,7	10,5
Країни з перехідною економікою	8,1	4,8	7,0

У таблиці 10.1 показано, що основна тенденція зрушень у співвідношенні розвинених країн й країн, що розвиваються, полягає в деякому зменшенні частки у світовому ВВП перших й збільшенні частки других. Що ж стосується країн з перехідною економікою, то їхня частка зазнала найбільшого падіння в середині 90-х років, але потім стала поступово зростати.

У вітчизняній і західній економіко-географічній літературі останнім часом склався інший підхід до тричленного поділу світового господарства. Цей підхід, заснований на виділенні трьох таких його складових частин, як центр, напівпериферія та периферія.

У центрі спостерігається ефект вивільнення ресурсів, використовуваних у неефективних для даної економіки галузях і виробництвах, на цій основі відбуваються промислові й науково-технічні революції в центрі. На периферії подібні процеси не відбуваються з багатьох причин, включаючи й те, що виручені від експорту гроші направляються не у виробництво й не на модернізацію суспільства, а витрачають на імпорт предметів розкоші або на інвестиції в країнах Центру, переказ капіталу в офшорні зони й ін. Подібна поведінка характерна для багатьох сучасних країн, що розвиваються.

Відносини між Центром і Периферією багато в чому зумовлені умовами торгівлі (це показник, у чисельнику якого «індекс експортних цін», а в знаменнику - «індекс імпортних цін»). Країнам що розвиваються потрібно усе більше сировини, сільськогосподарських продуктів, продукції масового промислового виробництва, щоб купити на світовому ринку який-небудь високотехнологічний товар.

У майбутньому умови торгівлі також не зможуть змінитися на користь країн, що розвиваються, тому що в країнах Центру промислове виробництво стимулює розвиток в області знань. Як виражаються економісти, відбувається «дематеріалізація» економіки Центру. Наприклад, у структурі валового внутрішнього продукту США на частку промислової продукції в 1997 р. припадало 20,5 %. У майбутньому знання як товар у вигляді патентів, «ноу-хау», наукомістких послуг буде порівнюватися із все більшою кількістю промислової продукції.

Економічна залежність країн, що розвиваються, у світовій економіці має свої конкретні форми прояву. *По-перше*, країни цієї групи безпосередньо залежать від реалізації своєї сировинної продукції на світових ринках, а отже, від попиту на ці товари з боку їх основних споживачів. *По-друге*, в економіці більшості країн, що розвиваються, ключові позиції займає іноземний капітал. Процес відтворення у більшості країн, що розвиваються, відбувається переважно за рахунок зовнішніх фінансових джерел у формі кредитів, позик, субсидій. Дуже важливим його чинником є також імпорт іноземної техніки та технології, що природно спричиняє технологічну залежність країн, що розвиваються, від розвинених країн. Тип розширеного відтворення, властивий слаборозвиненим державам, переважно базується на споживчих потребах традиційної технології і є екстенсивним. За таких умов уряди країн змушені розширювати виробничий апарат, який складається з дрібних кустарних підприємств, для забезпечення зростання зайнятості за умов стрімкого збільшення резерву робочої сили.

Відсталість значної частини країн стала гальмом загальнопланетарного розвитку й тягарем для розвинених країн. Можна виділити три таких обмежувальних аспекти розвитку країн Центру, описані нижче.

Економічний. Неможливо розвивати виробничий потенціал високорозвиненого світу, не розвиваючи ринків збуту, джерел сировини й напівпродуктів у іншій частині світового господарства.

Екологічний. Якщо кинути країни, що розвиваються, напризволяще, то вони, використовуючи деякі традиційні технології, зруйнують рівновагу між глобальним співтовариством і географічною оболонкою.

Демографічний. Якщо не допомагати країнам, що розвиваються, швидше підвищити рівень життя й загальну культуру, то демографічний перехід розтягнеться за межі 2020 р., що спричинить величезний наплив мігрантів у високорозвинені країни, підірве їхнє благополуччя, породить у них нові соціально-політичні проблеми.

Висновки. На сучасному етапі еволюції світового господарства відзначається різка нерівномірність в економічному, науково технічному, соціальному й політичному розвитку країн. Активізація участі в міжнародному поділі праці постсоціалістичних країн і Китаю привела до зростання числа форм соціально-економічних укладів і суб'єктів відносин у системі світового господарства. Модернізація країн «третього світу» може зайняти досить тривалий час, у низці випадків – цілу історичну епоху.

2. Загальна характеристика класичного інституціоналізму.

Інституціональна економічна теорія як напрям економічної науки виник на рубежі XIX – XX ст., але лише 30 років назад розпочалося його входження в основну течію економічної думки. До цього інституціоналізм існував як течія, опозиційна класичній економічній теорії, що зосереджувалась швидше на критиці цієї теорії ніж на позитивному дослідженні. Інституціоналізм виник і набув поширення в США за умов раннього періоду імперіалізму з ліберальною критикою монополій.

Інституціоналізм не має єдиних теоретичних засад. Об'єднує прихильників цього напрямку методологія і критичне ставлення до ортодоксальної класичної та неокласичної теорії. Інституціоналізм у своєму розвитку пройшов кілька етапів, насамперед можна виділити ранній інституціоналізм і неоінституціоналізм.

Класичне визначення інституту зазвичай пов'язують із ім'ям теоретика інституціоналізму У. Гамільтона: «...інститут – це мовний символ для кращого опису групи суспільних звичаїв. Вони означають переважний та постійний спосіб мислення, який став звичкою для групи або звичаєм для народу... Інститути встановлюють межі та форми людської діяльності. Світ звичаїв та звичок, до якого ми пристосовуємо наше життя, являє собою переплетіння та безперервну тканину інститутів».

Основні риси класичного інституціоналізму такі:

- методологічний холізм (цілісність), в якому початковим пунктом аналізу стають не індивіди, а інститути, тобто характеристики індивідів виводяться з характеристик інститутів, а не навпаки;
- системний підхід до розгляду економічних процесів із залученням даних соціології, психології, політології тощо;
- еволюційний принцип в аналізі економічних явищ, вивчення їх в динаміці;
- принцип історизму, намагання виявити рушійні сили і чинники розвитку,

основні тенденції суспільної еволюції;

- акцентування уваги на діях профспілок і держави із захисту інтересів індивідів;
- принцип інституційного детермінізму: ступінь розвитку інститутів розглядається як основна детермінанта спонтанності розвитку, її стабілізуючим чинником, що подає рамки усього подальшого розвитку;
- використання, в основному, індуктивного методу, прагнення йти від окремих випадків до узагальнень, внаслідок чого інститути аналізувалися без загальної теорії, тоді як неокласика була теорією без інститутів;
- застосування емпіричного методу дослідження, конкретного аналізу з використанням значного статистичного і фактичного матеріалу.

Ранній інституціоналізм включає такі три основні напрями:

- 1) соціально-психологічний *Т. Веблен* (1857 – 1929 рр.);
- 2) соціально-правовий *Д. Р. Коммонс* (1862–1945 рр.);
- 3) емпіричний (кон'юнктурно-статистичний) *В. Мітчелл* (1874–1948 рр.).

Ранні інституціоналісти заперечують початкові принципи неокласичної економіки: існування ізольованої, незалежної та раціональної економічної людини, яка керується інтересами максимізації корисності; тягіння до рівноваги є основною характеристикою економічної системи; вільний доступ до отримання інформації для прийняття раціональних рішень.

Соціально-психологічний інституціоналізм було започатковано працею Т. Веблена (1857 – 1929 рр.) "Теорія бездіяльного класу" (1899 р.), в якій він дав глибоку критику капіталізму. Автор наголошує на існуванні суперечності між економічною теорією і реальним життям. Критикує ортодоксів за те, що вони обмежують економічні інтереси лише грошовими, ігноруючи людину як особливість, що перебуває у певному суспільному середовищі. Крім того, вони не враховують історичного розвитку цього середовища. Програма Веблена була направлена на перетворення статичної економічної науки в еволюційну теорію.

З цієї причини Веблен ставить завдання розширити сферу дослідження за рахунок вивчення суспільної психології, інстинктів, навичок і схильностей людей.

Появою теорії Веблена було покладено початок розколу економістів на два табори, а саме: ліберально-критичного напрямку, до якого належать зокрема інституціоналісти і консервативного – відкритого захисту монополістичного капіталу.

Гостра критика капіталізму, приватної власності, особливо власності рантьє дала підставу колегам назвати Веблена „американським Марксом”. Проте Веблен відкидає марксистську теорію трудової вартості, зазначаючи, що її спричинила реміснича ручна праця, а на сучасному ж рівні розвитку суспільства вирішальна роль належить не праці, а техніці індустрії.

У розвитку суспільства виділяє кілька стадій: дикунство, варварство, сучасна машинна система. Капіталізм у нього це – машинний процес та інвестиції заради прибутку”. У своїй критиці монополій Веблен виходив із суперечності між сферою матеріального виробництва ("індустрією") і сферою управління ("бізнесом"). Всі симпатії Веблена на боці індустрії, він намагається "звільнити"

останню від панування над нею бізнесу. Індустрією має керувати не бізнес, а промислово-технічна інтелігенція. Вперше об'єднав інженерів і робітників у групу індустріалів.

Зміну існуючих порядків Веблен бачив у передачі влади до рук технічної інтелігенції шляхом загального страйку інженерно-технічних працівників. Власність на капітал прийме акціонерну форму і перестане бути приватною власністю.

Технократичний "сценарій" Веблена треба розглядати як соціальну утопію.

Висновок. Своєрідність раннього інституціоналізму полягає у тому, що в межах цього напрямку було одночасно розроблено кілька варіантів економічної науки, але усі інституціоналісти мали рекомендацію – здійснювати державний контроль над стихією капіталістичної економіки, намагалися цим згладити соціальні суперечності.

3. Еволюція інституціоналізму. Економічні погляди Р. Коуза.

Після Другої світової війни відбулося відродження інституціоналізму на дещо інших засадах. Якщо неокласики і кейнсіанці сперечались щодо межі втручання держави в економіку, то інституціоналісти знайшли нові об'єкти дослідження: місце і роль в економічному житті НТР, інформації, влади, політики.

У цілому еволюцію методології інституціональної теорії можна простежити за пунктами таблиці 2.8.

Таблиця 10.2 – Порівняльна характеристика «старого» інституціоналізму та неоінституціоналізму

«Старі» інституціоналісти	Неоінституціоналісти
Аналіз здійснюють за допомогою методів інших наук про суспільство (філософія, право, соціологія тощо)	Використовують, насамперед, інструментарій неокласичного аналізу
Використовують переважно індуктивний метод дослідження	Переважає дедуктивний метод (від загальних принципів неокласики до конкретики контрактних відносин, трансакцій чи еволюційних змін)
Розглядають вплив соціалізованих інститутів на залежного від них індивіда	На перше місце ставить проблему оптимізації вибору незалежними індивідами (власне, повертаючись до використання елементів методології неокласики)
Превалює емпіричний погляд на складові економічної системи (бездіяльний клас, зріла корпорація)	Розглядають взаємодію між елементами системи. Система визначає властивості системи (інститутів) не абсолютно, а відносно.
Протиставлення реально існуючих антиподів (підприємницька – зріла корпорація, бізнес-індустрія тощо)	Ставиться проблема вибору між взаємозумовленими можливостями, кожна з яких подається реаліями третього – трансакційними витратами, опосередкованою основою, яку слід вважати вихідною
Ідеологічна спрямованість (критика бездіяльного класу у Т. Веблена)	Ідеологічна нейтральність

За своїм складом, соціальними симпатіями сучасний інституціоналізм далеко не однорідний. У ньому досить чітко проявляється консервативне крило

(А. Берлі, Д. Бернхем, А. Грачі, У. Ростоу). Але найбільш активним є ліберальне крило, яке, репрезентують американські учені Дж. Гелбрейт, Р. Хейлбронер, Л. Туроу та ін.

Сучасний неоінституціоналізм. Американського економіста англійського походження Р. Коуза (нар. 1910) вважають засновником неоінституціоналізму. За праці з проблем трансакційних витрат – „Природа фірми” (1937), „Суперечка про граничні витрати” (1946), „Проблеми соціальних витрат” (1960) він одержав Нобелівську премію (1991 р.).

Р. Коуз займається пошуком інституційних основ ринкової економіки, критикує економістів, які ігнорують вплив права та інших соціальних інституцій на поведінку фірми та функціонування ринків. Р. Коуз увів у економічну теорію новий клас витрат, які отримали назву трансакційних (неокласична теорія знала два види обмежень – фізичні, зароджені рідкісністю ресурсів, і технологічні, що відображають рівень знань і практичної майстерності економічних агентів. Пізніше до трансакційних витрат стали відносити будь-які види витрат, що супроводжують взаємодію економічних агентів незалежно від того, де вони здійснюються – на ринку чи всередині організацій. Скорочення трансакційних витрат, а отже підвищення ефективності функціонування економіки, забезпечується існуванням правових норм і їх дотриманням.

Р. Коуз здійснив спробу пояснити закономірності, які керують процесом виникнення та зростання фірми. Фірма зростає до тієї межі, доки економія на витратах, пов'язана з укладанням ринкових угод, не почне перебиватися збільшенням витрат, пов'язаних із використанням адміністративного механізму, тобто оптимум визначається рівністю витрат ринкової координації та витрат централізованого контролю. До цієї межі вигідна централізація, після неї – ринок.

Поняття „власність” Р. Коуз замінює терміном „право власності”. Власність як така не є ресурсом, а лише комплексом прав на використання ресурсу (право володіння, користування, управління тощо). Крім того, категорія власності пов'язана з проблемою обмеженості ресурсів. Ті ресурси, кількість яких не є обмежена, не стають об'єктом власності. Із приводу їх використання між людьми не виникає ринкових відносин.

Під системою прав власності мається на увазі вся сукупність норм, які регулюють доступ до рідкісних ресурсів. Права власності мають бути чітко визначені („специфікація”), і саме вони стають предметом купівлі-продажу. Їх у кінцевому підсумку придбають ті, хто більше цінує забезпечені ними можливості виробництва та здатний одержувати від них більшу користь. „Розмивання” прав власності має місце тоді, коли вони не точно встановлені та погано захищені або підпадають під різного роду обмеження. Для успішного функціонування ринку важливе значення мають як трансакційні витрати, так і права власності.

Зв'язок між юридичними нормами (правами власності) і трансакційними витратами було сформульовано Р. Коузом у його відомій теоремі. *Якщо трансакційні витрати невеликі, а права власності чітко визначені та їх додержуються суб'єкти господарювання – ринок здатний до саморегулювання.*

Теорема Р. Коуза присвячена проблемі зовнішніх ефектів (екстерналій). Так називають побічні наслідки будь-якої діяльності, що стосуються не безпосередніх

її учасників, а третіх осіб.

Проти позиції А. Пігу щодо державного втручання була спрямована теорема Коуза: *"Якщо права власності чітко визначені і трансакційні витрати дорівнюють нулю (саме із цих умов і виходила стандартна неокласична теорія), то алокація ресурсів (структура виробництва – авт.) буде залишатися незмінною й ефективною незалежно від змін у розподілі прав власності"*.

Р. Коуз доходить висновку, що наявність зовнішніх ефектів не може бути основою для втручання держави, так як сторони самі можуть дійти згоди за таких умов: 1) існує чітке визначення прав власності; 2) вартість угоди, що укладається повинна бути незначною. Якщо розміри зовнішніх ефектів значні, то в цьому разі доцільна участь держави.

Лекція 11.

Тема 11. Економічний розвиток України в умовах командно-адміністративної економічної системи та його трактування в економічній науці.

План лекції

1. Господарство України в роки перших п'ятирічок.
2. Господарські реформи Хрущова (1954-1964 рр.).
3. Економіка в роки застою (70 – 80-ті рр.).
Перебудова та розвал радянської економічної системи.
Етапи розвитку радянської економічної науки.
Теоретичне обґрунтування практики соціалістичного господарювання (60-80-ті рр.)

Основні поняття і терміни. Центральнo-керoвана економіка. Плановий характер економіки. Політекономія соціалізму. Сімейно-трудове господарство. Хвилі Кондратьєва. Ділові економічні цикли. Економічне прогнозування. Загальнодержавна власність. Рентабельність. Ефективність. Колгоспно-кооперативна власність. Раднаргоспи. Усупільнення виробництва. Планове ціноутворення. Державний соціалізм.

1. Господарство України в роки перших п'ятирічок.

На XIV з'їзді ВКПб (1925 р.) було проголошено курс на індустріалізацію. Головне завдання полягало в перетворенні країни, що завозила машини й устаткування, у країну, що їх виробляє, "побудові матеріально-технічної бази соціалізму". Не маючи змоги одержати іноземні позики, а також через відсутність внутрішнього капіталонагромадження (націоналізація підприємств різко знизила ефективність виробництва, а ігнорування законів ринку позбавило змісту саме поняття промислового прибутку) важка промисловість почала розвиватись за рахунок перекачування коштів, що нагромадилися в сільському господарстві, легкій промисловості, торгівлі та в інших галузях.

Недооцінка товарно-грошових відносин, систематичне нехтування інтересами села, зволікання з вирішенням соціальних проблем (забезпечення квартирами, товарами широкого вжитку) негативно вплинули на розвиток самої промисловості, що було підтверджено результатами перших п'ятирічок.

Головною метою першої п'ятирічки (1928-1933 рр) було здійснення технічної реконструкції народного господарства на базі індустріалізації, забезпечення техніко-економічної незалежності СРСР від капіталістичного світу, зміцнення обороноздатності країни. Середньорічний темп приросту промислової продукції за оптимальним планом становив 20...22%. Капіталовкладення в економіку були визначені центром сумою 13 млрд крб.

З моменту прийняття плану розпочалося необґрунтоване коригування його показників у сторону їх підвищення. Завищені планові показники не виконувались за відсутності у народному господарстві відповідних ресурсів. Перший п'ятирічний план залишився невиконаним, але темпи економічного розвитку були вражаючими (за різними оцінками від 8 до 15%).

Для завершення реконструкції всього народного господарства приймається другий п'ятирічний план на 1933-1937 рр., до якого також було включено низку нереальних, економічно необґрунтованих завдань, які не були виконані. У 1939 р. приймається третій п'ятирічний план, мета якого – наздогнати та випередити капіталістичні країни в економічному розвитку, зокрема за обсягами продукції на душу населення.

У результаті сталінського стрибка в індустріалізації України поглибилися диспропорції в розвитку господарства, зріс дефіцит товарів широкого вжитку, посилилась інфляція, загострилась проблема постачання населення міст продовольством. Із другого кварталу 1928 р. було запроваджено карткову систему розподілу продуктів. Населення невеликих міст, які не забезпечувалися продуктовими картками, голодувало. Лише в січні 1935 р. карткову систему було скасовано й встановлено єдині ціни на хліб, а з жовтня – на всі інші продовольчі товари.

Отже, головна ідея п'ятирічних планів з індустріалізації країни та одночасного піднесення життєвого рівня населення під час так званого соціалістичного будівництва не була втілена в життя, особливо щодо піднесення матеріального рівня життя народу.

Щодо промислового розвитку України перший п'ятирічний план виявився найбільш сприятливим. Із 1500 нових промислових підприємств, які планувалося спорудити в СРСР, 400 припадало на Україну, більшість із них було побудовано. До таких новобудов можна віднести Зуївську і Штерівську електростанції. Найбільшою електростанцією в Європі став Дніпрогес, споруджений у 1932 р. у Запоріжжі. У Донбасі введено в дію 53 нові шахти, а на заводах, які уже діяли в Україні, 12 доменних і 24 мартенівські печі.

Поряд із розширенням існуючих споруджувалися нові гіганти металургії, такі як "Азовсталь", "Запоріжсталь", "Криворіжсталь". У 1932 р. було побудовано перший в Україні електрометалургійний завод із випуску інструментальної сталі "Дніпроспецсталь". Україна вийшла на одне з перших місць у світі за рівнем розвитку чорної металургії. Розпочалося будівництво феросплавних заводів. Непоганих результатів досягнуто в галузі машинобудування. Уведено в дію Краматорський завод важкого машинобудування, Запорізький комбайновий, ХТЗ.

Слід зауважити, що залишається незмінним розміщення промислових об'єктів. Промисловими центрами були Донбас, Придніпров'я та великі міста – Харків, Київ, Одеса.

У кінці другої п'ятирічки обсяг промислової продукції України дорівнював обсягу продукції всієї промисловості дореволюційної Росії. За роки перших п'ятирічок було створено нові галузі промисловості: комбайнобудівна, тракторобудівна, верстатобудівна, турбінобудівна, хімічна. За період з 1928-1936 рр середньорічний приріст промисловості становив 22%. Індустріалізація докорінно змінила структуру господарства, зокрема співвідношення між промисловістю та сільським господарством у загальному обсязі валової продукції. Провідною стає галузь машинобудування. Частка важкої промисловості в господарському виробництві становила в 1938 р. – 92,5%.

Але високі темпи розвитку важкої індустрії не супроводжувались відповідним розвитком легкої та харчової промисловості, соціальної сфери. Якщо промисловий потенціал України в 7 разів перевищував рівень 1913 р. (за цим показником Україну можна було вважати однією з передових індустріальних країн Європи), то рівень розвитку провідних галузей економіки залишався низьким порівняно з розвиненими країнами світу.

Колективізація: позитивні та негативні наслідки. Аграрний сектор став фактичним донором індустріалізації промисловості, із якого за безцінь забирали хліб та сировину. Шляхом організованого набору та принадами міського життя заманювали селян на новобудови. Суцільна колективізація із самого початку розглядалася як засіб для прискорення індустріалізації, вирішення хлібної проблеми, ліквідації заможного селянства, ворога радянської влади.

Першим кроком до суцільної колективізації був перший п'ятирічний план, за яким колективізації на добровільних засадах підлягало 30% селянських господарств. Але криза хлібозаготівель 1927–1928 рр; необхідність застосування надзвичайних заходів для вилучення хліба стали поштовхом для прискорення колективізації, потребу якої обґрунтував Сталін у статті „Рік великого перелому” (1929 р.), де стверджувалось, що широкі верстви населення цілком готові до вступу на шлях колективізації та підкреслювалась необхідність рішучого наступу на куркульство. До 1932 р. її планувалося завершити.

Темпи реальної колективізації значно перевищували планові, але досягалися вони виключно насильницькими методами. Місцеве керівництво планувало завершити колективізацію в 1930 р. (на кінець 1930 р. колективізовано 62,8% господарств). Усуспільнення власності викликало шалений опір з боку селянства – виступи, знищення худоби, підпалювання будівель. За 1929-1934 рр. було знищено 150 млн голів худоби, що порівнюється за вартістю побудованих за цей період фабрик і заводів.

Одночасно з колективізацією відбувається розкуркулення, в результаті чого село позбулося найбільш міцних та підприємливих господарів. Усього за цей час в Україні було ліквідовано близько 200 тис. селянських

господарств.

Винищення худоби, дезорганізація роботи в колгоспах, репресії відносно куркулів, різке зростання обсягів продовольства, що вивозилося з села призвело до найстрашнішого голодомору 1932-1933 рр. Дослідники називають різні цифри жертв голодомору – від 3 до 4,5 млн осіб.

Завершення колективізації в Україні припадає на 1937 р., коли колгоспи України об'єднали 96,1% селянських господарств та 99,7% посівних площ. До початку війни в республіці існувало близько 30 тис. колгоспів та майже 1000 радгоспів.

Водночас не можна заперечувати і той факт, що за роки довоєнних п'ятирічок відбувається істотна модернізація сільськогосподарського виробництва. У 1940 р. діяло 1225 МТС, які мали 90 тис. тракторів, 31 тис. комбайнів, 50 тис. автомашин, 61,2 тис. тракторних плугів, 44,7 тис. тракторних сівалок тощо. МТС виконували $\frac{3}{4}$ операцій з обробітку ґрунту, збирали зерно з 40% посівних площ. Примусова праця в сільському господарстві була неефективною. Обсяг сільськогосподарського виробництва зростав повільно.

Новий суспільний лад не забезпечував вищої продуктивності праці порівняно з провідними країнами світу. Унаслідок заміни змішаної економіки командно-репресивною, форсування індустріалізації, здійснення суцільної колективізації, створення СРСР вдалося наблизитися до Заходу лише за рівнем розвитку воєнно-промислового комплексу.

2. Економіка України в роки хрущовських реформ (1954-1964 рр.)

Перша спроба реформування командно-адміністративної системи (КАС) у 50-60-ті рр. тісно пов'язана із завершенням сталінського періоду в історії СРСР (1953 р.). Коаліційне правління на чолі з М. Хрущовим розпочало реформування економіки. В 1954 р. було скорочено 200 головокмів, 150 трестів, 4500 управлінських організацій. Це послабило централізацію в плануванні та дозволило ширше подіяти ініціативу на місцях.

Для вирішення продовольчої проблеми та виведення сільського господарства з глибокої кризи було прийнято низки заходів: зниження сільськогосподарського податку, списання заборгованості за податками за попередні роки, збільшення розмірів присадибних ділянок, зниження норм обов'язкових поставок державі продукції тваринництва, збільшення закупівельної ціни на продукцію колгоспів і радгоспів. Із середини 50-х рр. сільське господарство вперше за багато років стало рентабельним (середньорічні темпи росту становили 7%). Але, як і раніше, переважала політика екстенсивного розвитку за рахунок освоєння великих масивів земель у Сибіру, на Алтаї та в Казахстані. Сюди з України в 1954-1955 рр. виїхало понад 100 тис. осіб, активно надсилалась техніка. Бажаних результатів не було досягнуто. Великі надії поклалися на реорганізацію МТС та продаж техніки колгоспам та радгоспам. У 1958 р. колгоспи викупили 85% техніки. Але не було враховано низки чинників – високі ціни на техніку, відсутність коштів, кваліфікованих кадрів тощо. У цьому ж році

прийнято рішення про введення єдиної форми постачань сільгосппродукції – по держзамовленню, за встановленими державою твердими цінами. Були встановлені тверді тарифи оплати праці колгоспників, а в 1964 р. введені пенсії.

У системі економічних перетворень відведено значну, але недостатню роль НТП, технічному рівню *промисловості*. Багато партійних документів містили питання про прискорення НТП, запровадження досягнень науки й техніки в народне господарство, проте цьому протистояла існуюча система управління. У 1957 р. були ліквідовані міністерства та замість галузевої структури керування виникла територіальна – ради народного господарства (існували протягом семирічки 1958-1965 рр.). Усього було створено 105 економічних адміністративних районів, у тому числі 11 в Україні. Головне завдання реформи – максимальне використання ресурсів завдяки руйнуванню відомчих меж.

Перші результати були досить успішними – з'явилися нові підприємства, особливо в Західній Україні, зросли масштаби виробничої спеціалізації та міжгалузевого кооперування, прискорився процес створення та запровадження нової техніки у виробництво, більш раціонально почали використовуватися місцеві ресурси та наукові кадри. Проте основи господарського механізму не змінилися. Економічне зростання в Україні продовжувалося на основі "примітивної індустріалізації". Як і в попередні роки, перевагу надавали базовим галузям, не пов'язаними з науково-технічним прогресом. Темп зростання промислової продукції уже в наступній п'ятирічці скоротився та становив 95% від темпів попередньої семирічки. Розвиток народного господарства продовжувався за рахунок екстенсивних чинників – нарощування капітальних вкладень, матеріальних і трудових ресурсів. *Без здійснення радикальної реформи існуючого господарського механізму перетворення 50-х рр. не змогли дати бажаного результату.*

У 1961 р. було проведено грошову реформу: масштаби цін підвищено в 10 разів, у зв'язку з чим випущено нові гроші. Реформа призвела до зростання роздрібних цін на 5...10% і викликала невдоволення серед робітників, тому що супроводжувалася зниженням розцінок заробітної платні. Відкриті прояви невдоволення було припинено, але продуктивність праці скоротилася.

Проводилася активна соціальна політика направлена на підвищення добробуту населення – скасовано антиробітничий закон 1940 р., що прикріплював трудящих до їхніх підприємств, підвищено мінімальну заробітну платню, на селі замість існуючої раніше системи оплати праці один раз на рік запроваджено помісячне авансування. У 1956 р. було запроваджено закон про пенсійне забезпечення, зросли пенсії, знизився пенсійний вік. У 1960 р. селяни одержують „вільну” – паспорт і право вільного пересування, скоротилась тривалість робочого тижня (з 48 до 46 годин). Заслугою Хрущова є здійснення в 1955-1964 рр. десятирічної програми житлового

будівництва. За цей час житловий фонд міст зріс на 80%. У 1951-1958 рр. в Україні було збудовано майже 2 млн квартир, але житлову кризу подолати так і не вдалося.

На початку 60-х рр. соціально-економічна ситуація в країні загострилася – знизилися темпи зростання продуктивності праці, погіршились умови життя населення, що проявилось в підвищенні цін на продукти харчування, збільшенні непрямих податків, обмеженні присадибних ділянок, зростанні загального дефіциту продовольчих та інших товарів. Усе вимагало пошуку шляхів подолання цих негативних тенденцій.

3. Економіка в роки застою (1970–1980-ті рр.). Із кінця 70-х років розпочався новий етап господарських перетворень. У 1983 р. було прийнято Закон про трудові колективи. Проте більшість їхніх повноважень мала дорадчий характер. У 1974–1986 рр. проводився економічний експеримент, за яким підприємства-учасники одержували більшу самостійність у сфері оплати праці, матеріального стимулювання. Проте експеримент охопив лише близько 30% об'єднань і підприємств України, які реалізували 50% загального обсягу продукції. Обмежувались їхні права у використанні засобів фондів розвитку виробництва, соціально-культурних заходів та житлового будівництва. У 1987 р. було прийнято рішення про переведення всіх підприємств на повний госпрозрахунок. Проте й у цей період права підприємств залишались обмеженими.

Розвиток господарства, як і раніше, мав індустріальне спрямування (частка товарів групи А в структурі промислового виробництва становила в 1970–1985 рр. 72%). Україна досягла певних успіхів у розвитку паливно-енергетичного комплексу. На території держави були побудовані найбільші в Європі електростанції – Запорізька, Криворізька, Придніпровська та ін. Завершено будівництво двох останніх агрегатів на Дніпрогесі-2. Успішно працювали нафтовики та газовики України. Уведено в експлуатацію газопроводи Єфремівка – Київ – Кривий Ріг. У 1975 р. було видобуто 68,7 млн кубометрів природного газу, почалася експлуатація 26 нових нафтових і газових родовищ.

Певних успіхів було досягнуто в розвитку гірничорудної, вугільної, металургійної промисловості. Розвивались і такі галузі, як машинобудівна, металообробна, електроенергетична, хімічна, нафтохімічна. Зароджувалась мікробіологічна промисловість. Почалося конструювання та виробництво електронно-обчислювальної техніки. Зросла кількість комплексно-механізованих і автоматизованих підприємств. Велика частка припадала на машинобудування, легку та харчову промисловість. Багато винаходів із високим економічним ефектом впровадили науковці Інституту електрозварювання імені Є.О. Патона АН УРСР (в космосі, при прокладанні газопроводів та ін.). Відомою не тільки в Україні, а й за її межами була продукція Харківського турбінного заводу (започатковано серійне виробництво турбін потужністю 500 тис. кВт для АЕС). У республіці освоєно виробництво потужних тепловозів, тракторів, буряко- та

кукурудзозбиральних комбайнів, а також морських суден, сучасних літаків.

У цілому за 1961–1990 рр. валовий суспільний продукт України збільшився в 3,8 рази, вироблений національний дохід – у 3,8 рази, продукція промисловості – у 5,3 рази, валова продукція сільського господарства – у 1,9 рази.

Таблиця 11.1 Темпи приросту основних показників економічного та соціального розвитку України по п'ятирічках, %

Показник	1961-1965	1966-1970	1970-1975	1976-1980	1981-1985	1986-1990
Валовий суспільний продукт	6,9	6,7	5,6	3,4	3,3	1,9
Вироблений національний дохід	7,0	6,7	4,6	3,4	3,4	2,4
Уся продукція промисловості	8,8	8,4	7,2	3,9	3,4	3,0
Валова продукція сільського господарства		3,2	3,0	1,6	0,5	1,6
Капіталовкладення	5,2	6,8	6,4	2,1	3,1	5,1
Реальні доходи на душу населення		5,8	3,8	3,2	2,7	

Проте економічна ефективність народного господарства постійно зменшувалась. Її падіння характеризується даними приросту основних економічних показників. Відмічалось відставання темпів зростання капіталовкладень від темпів приросту суспільного продукту і продукції промисловості, що потім вплинуло на погіршення економічної обстановки в цілому та на динаміку сальдо ввозу-вивозу вітчизняної продукції. Відбувалося падіння реальних доходів на душу населення (табл. 2.9).

Залишалася проблема якості промислової продукції. Значна частина виробів не відповідала світовим стандартам, що призводило до великих матеріальних і моральних втрат. Намітилося стійке відставання в науково-технічному й технологічному прогресі від розвинених країн.

Перехід на інтенсивні методи розвитку народного господарства затримувався, неефективно використовувалися матеріальні, сировинні та енергетичні ресурси, що також стало серйозною ознакою застою в економіці. Не використовувалися ресурсозберігаючі технології. Низькою була продуктивність праці на виробництві. За даними Держкомстату СРСР, нижча, ніж у США, у промисловості у 2 рази, у сільському господарстві в 5 разів. На виробництво одиниці національного доходу в СРСР витрачалося у 2 рази більше сировини та матеріалів, ніж у розвинених країнах.

Неналежне використання людських сил, матеріальних і особливо природних ресурсів призвело до економічної кризи.

Розвиток радянської економічної науки. Умовно в розвитку радянської економічної теорії можна виділити кілька етапів:

- період становлення (20–30-ті роки), коли йшлося про спроби моделювання нового суспільства, визначення засадничих принципів побудови, форм та методів його дослідження;
- період ідеологізації економічних поглядів (друга половина 30–40-х рр.);
- період формування політекономії соціалізму як науки, що обслуговує ідеологію (50–60-ті рр.);
- період занепаду (70 – 80-ті роки);
- період трансформаційних перетворень (кінець 80-х – початок 90-х рр.).

Економічні дискусії 20 – 30-х рр. У 20 –30-ті рр. українськими вченими було зроблено значний внесок у дослідження економічних проблем. Чільне місце тоді належало методологічним проблемам, зокрема питанню предмета політичної економії. Серед економістів-теоретиків, які здійснили великий внесок у розвиток економічної науки, можна назвати: М. Кондратьєва, Л. Канторовича, О. Челінцева, В. Вернадського, Є. Слущкого, В. Леонтьєва, М. Вавилова, О. Чаянова, С. Струмиліна та ін. На жаль, доля багатьох із них склалася трагічно.

Характерною рисою економічної думки цього періоду був справжній плюралізм. Відбувались численні теоретичні дискусії. Проте з кінця 20-х рр. науково-аналітичний підхід замінюється класово-партійним та ідеологічним.

Між тим методологічні дискусії 20–30-х рр. позитивно позначились на розвитку економічної теорії та передовсім сприяли визнанню необхідності існування політичної економії навіть у соціалістичному суспільстві, визначили її структуру.

В економічній літературі досліджувались та обговорювались під час дискусій такі основні проблеми:

- аграрні, зокрема теорія кооперації;
- госпрозрахунок промислових підприємств, організація ринку;
- відтворення, нагромадження, народногосподарське планування;
- кредит і грошовий обіг;
- методологічні та загальнотеоретичні проблеми економічної науки.

Період другої половини 30–40-х рр. характеризувався обмеженням науки жорсткими ідеологічними рамками. З другої половини 30-х рр. формувалась ідея про необхідність розробки політичної економії соціалізму. Основне завдання – всебічне обґрунтування тези щодо переваг соціалізму над капіталізмом. Із науки повністю зникають альтернативність суджень, вилучається сама науковість.

Українська економічна думка "розвивалась" за соціальним замовленням, перебувала в ізоляції від світової й поступово занепадала.

У 1947 р. вийшла книга М. Вознесенського "Воєнна економіка СРСР у період Вітчизняної війни", де піднімалися теоретичні проблеми економіки соціалізму. Учений протиставляв у ній капіталістичну та соціалістичну економіку насамперед як стихійну та планомірну. Книга М. Вознесенського, "добро" на яку дав сам Сталін, у 1948 р. відзначена Сталінською премією в галузі науки та винаходів, а потім вилучена з обігу. Дослідник у 1949 р. був заарештований і у 1950 р. розстріляний.

Період 50 – 60-х рр. характеризувався тим, що економічна теорія, яка була побудована на марксистських догматах, цілком підпорядковувалась ідеологічним потребам. Запанували думки й економічні праці "вождів". Зокрема, набула поширення книга Й. Сталіна "Економічні проблеми соціалізму в СРСР" (1950 р.), де наголос робився на пониженні ролі товарно-грошових відносин для планового господарства, посиленні класової боротьби на шляху до комунізму. Головні положення даної праці стали основою нового підручника політекономії (1954 р.). Варто також зазначити, що внаслідок посиленого тиску центральної влади та постійних "чисток" наукових кадрів, особливостей українського менталітету національна економічна думка була й нині залишається більш консервативною й упередженою, ніж в інших країнах колишнього Радянського Союзу.

На початку 60-х рр. на вимогу партійного керівництва почалося формування в радянській економічній науці такого напрямку, як «критика буржуазних економічних теорій». Задуманий як суто «викривальний» захід, цей напрям, однак, дав змогу радянському читачеві отримати загальне уявлення про стан і досягнення світової економічної теорії, а отже, наочніше усвідомити загальну відсталість соціалістичного суспільства, що, безперечно, прискорило його остаточний крах.

Поштовх розвитку економічної теорії і дискусії, що розпочалися, дали господарські реформування 60-х років. З'явилися дослідження українських учених В. Корнієнка, І. Лукінова, І. Ястремського, Ю. Пахомова, А. Покритана, А. Чухна та ін. У працях цих економістів йдеться про зміну орієнтирів економічної думки, формуються нові підходи до визначення ролі економічної теорії в соціально-економічних перетвореннях, упровадження грошово-товарних відносин, госпрозрахунку, підходи щодо ціноутворення тощо.

Широкого загалу набула позиція **Г. Лисичкіна**, викладена в праці "План і ринок" (1966). У ній обґрунтовувалась необхідність зробити класичний ринковий механізм повноцінно діючим регулятором господарства. Аналогічну точку зору поділяв і Н. Петраков у книзі "Деякі аспекти дискусії про економічні методи господарювання" (1966). Як регулятор господарства ці учені пропонували використовувати ціну виробництва, яка ґрунтується на середній нормі рентабельності в усіх галузях господарства. Протягом 1962–1965 рр. з ініціативи вчених-економістів на чолі з О. Ліbermanом, розроблялися пропозиції щодо удосконалення системи управління, планування, стимулювання виробництва, обговорювалися пропозиції щодо розширення самостійності та ініціативи підприємств на принципах госпрозрахунку.

Розроблення відповідних теорій, присвячених проблемам трансформування директивно-планової економіки в госпрозрахункову, та реалізація їх на практиці могли б стати прикладом теоретичного та практичного успіху, свідомого інституційного реформування економіки. Проте період певного піднесення знову змінився періодом застою та догматизму, переслідуваннями інакодумців. Так, професор В. Корнієнко у

статті "Основні риси загальнодержавної власності" (1966 р.), а пізніше в книзі "Особиста власність як соціалістичне виробниче відношення" зробив принципово важливий висновок про те, що наявна централізована державна власність не узгоджується із задекларованою загальнонародною, що власністю індивіда є лише робоча сила, яка й за соціалізму стає товаром. Тільки за це автора було піддано репресіям.

За активної участі Л. Канторовича (1912–1986 рр.) і його колег – Новожилова (1892–1970 рр.) і В. Немчинова (1894–1964 рр.) в другій половині 50-х – початку 60-х рр. формується радянська економіко-математична школа в рамках якої було створено *концепцію цін оптимального плану*.

Кантарович Л. В. відкрив метод лінійного програмування (метод максимізації при обмежених ресурсах), сутність якого була викладена у праці "Математичні методи організації планування виробництва" (1939)

У праці "Економічний розрахунок найкращого використання ресурсів" (1959) розробляє загальну теорію раціонального використання ресурсів.

Розробка лінійного програмування почалася з пошуку практичної подачі. До Л. Кантаровича звернулися інженери фанерного треста з проханням знайти ефективний спосіб розподілу ресурсів, який забезпечить найбільш високу продуктивність обладнання.

Дослідник запропонував математичний метод оптимального варіанта. Умови подачі на оптимум і ціль, яка повинна бути досягнута, можуть виражатися з допомогою системи лінійних порівнянь. Оскільки порівнянь менше, ніж невідомих, подача як правило має не одне, а багато розв'язків. Для цього використав метод послідовних наближень, послідовного співставлення варіантів із вибором найкращого у відповідності з умовами подачі.

Якщо відомі обмеження на всі види виробничих ресурсів у певний період та відомі умови технології, що склалися в цей період, виражені коефіцієнтами витрат, якщо мета даної системи може бути виражена формально у вигляді цільової функції (критерію оптимальності), то, *по-перше*, може бути визначений оптимальний план, при реалізації якого буде досягнуто найкраще значення цільової функції; *по-друге*, всім видам ресурсів у цьому плані можна поставити відповідні економічні (за термінологією Л. Канторовича – об'єктивно зумовлені) оцінки, що дорівнюють прирощенню значення цільової функції у разі збільшення ресурсів даного виду на одиницю. Склавши таким чином оптимальний план, держава одночасно визначала б і систему цін, стимулюючи його виконання. Це була аксіома, яка, на жаль, у реальній економічній практиці того часу не реалізувалася.

За внесок у теорію оптимального розподілу ресурсів Л. Канторовичу й Т. Купмансу (Єльський університет, США) в 1975 р. було присуджено Нобелівську премію.

Дослідження чинників виробництва й зокрема науково-технічного прогресу (НТП) стало особливо актуальною проблемою для радянської науки в середині 70-х рр.

Анчишкін О. І. (1933–1987 рр.). Головна праця "Наука. Техніка.

Економіка" тісно пов'язана з його організаторською діяльністю з розробки Комплексної програми науково-технічного прогресу. Основна ідея – необхідність переходу економіки з екстенсивного на переважно інтенсивний шлях розвитку; втілити наукові знання в процес відтворення, практично використовувати зростаючі можливості науки та техніки.

У своїй монографії спробував розкрити взаємозв'язок техніки з трансформацією господарського механізму, відстоював ідею інтенсифікації економічного зростання. Але трагедія полягала в тому, що не було відповіді на запитання, яким же шляхом перевести економіку на шлях інтенсифікації.

Розглянувши суперечності, що стоять на шляху інтенсифікації суспільного виробництва, О. Анчишкін шукав вихід в удосконаленні практики ціноутворення, перебудові організації науково-дослідницької роботи, розширенні економічних методів керування та звуженні адміністративних. Але конкретних шляхів "формування соціально-економічного механізму прискорення НТП" на базі „реальних економічних інтересів та їх взаємодії" визначити не вдалося.

Починаючи із середини 70-х рр., в економічній науці спостерігається застій, зумовлений погіршенням економічного становища в країні. Від науки почали знову вимагати принаймні теоретичного доведення переваг соціалістичного ладу, бо реальне життя свідчило про початок глибокої кризи радянської економіки. Через це на початку 80-х рр. економічна теорія також зазнала кризи. Як догматична та схоластична, вона нездатна була пояснити причини спаду радянської економіки та визначити способи виведення її з кризового стану.

Наприкінці 70-х та у 80-х рр. стався новий перегляд підходів до аналізу економічних явищ. Багато хто з радянських науковців наполягав на необхідності дослідження економічних процесів з урахуванням об'єктивних чинників невартісного походження. Відбувалися активні пошуки компромісу між марксистською та іншими економічними теоріями.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. в економічній літературі починають формуватись засади нової концепції господарювання, розглядається можливість трансформації соціалістичної економіки в ринкову.

Лекція 12

Тема 12 Тема 2.6 Формування засад ринкового господарства в Україні (90-ті роки ХХ ст.)

План лекції

1. Економічна політика держави 90-х рр.
2. Трансформаційна криза.
3. Реформування економіки України на сучасному етапі.

Теорії економічної трансформації.

Основні поняття та терміни. Економічна трансформація. «Шокова терапія». Ринкова економіка. Демократизація. Соціальна напруга. Макроекономічна стабілізація. Лібералізація цін торгівлі та виробництва. Гіперінфляція. Рестрикційна політика. Структурні перетворення. Інституційні перетворення. Роздержавлення і приватизація. Інноваційний розвиток. Інтеграція.

1. Економічна політика держави в 90-ті рр. В жовтні 1991 р. Верховна Рада України затвердила *"Основні напрями економічної політики в умовах незалежності"*, які передбачали структурну перебудову господарства країни, конверсію оборонної промисловості, перерозподіл матеріальних і трудових ресурсів на користь тих виробництв, які забезпечують населення споживчими товарами, а також переорієнтацію машинобудування на першочергове задоволення потреб агропромислового комплексу, легкої та харчової промисловості.

Уряд України запроваджує в обіг купонокарбованець і стає на шлях „шокової терапії”, проголосивши лібералізацію торгівлі та повну свободу ринкових цін, за винятком цін на деякі товари, що призвело до посилення інфляційних процесів та зниження рівня життя основної маси населення.

У березні 1992 р. Верховна Рада України розглянула *"Основи національної економічної політики України"*, яка включала низку заходів, зокрема роздержавлення, приватизацію, структурну перебудову та модернізацію промисловості, відмову від низки принципів положень, прийнятих при створенні СНД (Україна залишається у складі СНД, але повністю віддаляється від рублевого простору), перехід до взаєморозрахунків із країнами Співдружності на основі світових цін, переорієнтацію зовнішньої торгівлі на західні ринки тощо. Певною мірою прийняття цієї програми стало умовою вступу до МВФ.

Шлях до ринкової економіки передбачав приватизацію державних заводів і фабрик. За Законом *"Про приватизацію майна державних підприємств"* та іншими нормативними документами було створено 300 асоціацій, 75 концернів, корпорацій і консорціумів, 18 акціонерних товариств. Найвідоміші з них "Укрцукор", "Укрм'ясо", "Укрмолпром", "Укрпродспілка" тощо. 114 підприємств передано в оренду трудовим колективам. В Україні зареєстровано понад 30 тис. малих підприємств і майже стільки кооперативів із загальною кількістю працюючих 670 тис. чол. Сертифікаційна приватизація мала формальний характер і не досягла поставлених цілей – не створила ефективного власника та не забезпечила покращення діяльності підприємств.

У 1991–1994 рр. почали поступово створюватися фермерські господарства як альтернатива державному аграрному сектору. Закон України *"Про селянське (фермерське) господарство"* визначав основи їх функціонування та гарантував хліборобам умови для самостійної діяльності, стимулював підвищення продуктивності праці, визначав структуру виробництва. Відповідно до закону площа земельних ділянок для господарської діяльності не повинна була перевищувати 50 га ріллі та 100 га всіх земельних угідь. В Україні створювалися ферми різних типів: сільські, міжсільські, малі кооперативи родинних господарств.

У вересні 1991 р створено Національний банк України (НБУ), який діє на основі статуту НБУ затвердженого Законом України *"Про банки і банківську діяльність"*.

Здійснення економічних реформ держава розпочала із значно гірших стартових умов у порівнянні з країнами Східної та Центральної Європи. Серед них можна виділити тотальне одержавлення економіки, нераціональне розміщення виробничих сил, незавершеність виробництва, значна частка ВПК, майже повністю відсутній приватний сектор.

3. Трансформаційна криза 90-х років. Із здобуттям незалежності України розпочалася трансформація існуючої економічної системи, яка склалася в радянські часи. Цей процес супроводжувався затяжною економічною кризою та мав два чітко виражені етапи: 1991 – 1994 роки та 1995 – 1999 роки

1991–1994 рр. – період трансформаційних перетворень, який характеризується глибокою економічною кризою.

1. У 1991 році Україна одержала лише атрибути суверенної держави. Але за чотири роки вона не спромоглася наповнити їх реальним змістом. Виникла серйозна загроза витіснення країни на периферію світового господарства, встановлення її технологічної та фінансової залежності від інших держав, перетворення на сировинний додаток, на територію для розміщення екологічно шкідливих виробництв.

2. Катастрофічне падіння основних економічних показників. Втрати української економіки за 1990–1994 рр. становили: ВВП скоротився на 46,5% (у СРСР під час Другої світової війни критична позначка зниження виробництва становила 30%); промислове виробництво – на 40,4%; сільське господарство – на 32,5%. За результативністю функціонування економіки Україну відкинуто на 20 – 25 років назад, за роботою транспортної системи – на 30 – 35 років.

3. Глибокі деформації у сфері державних фінансів. Україна була лідером серед інших країн за обсягом дефіциту державного бюджету. У 1994 р. фінансування бюджетного дефіциту поглинуло 85...95% кредитної емісії та досягло майже 20% валового національного продукту. Відбулося неконтрольоване зростання цін і гіперінфляція.

4. Розбалансування економіки. Світовий досвід переконливо свідчить, що для ефективного господарювання необхідно, щоб у структурі промислового виробництва частка базових галузей (паливно-енергетичний та металургійний комплекси) становила від 19 до 23%. В Україні вона у 1992 р. досягала 44,9%, у 1993 р. – 37,6%, а в 1994 р. – 45,4%.

5. Технологічна криза, застаріла (морально та фізично) техніко-технологічна база.

6. "Тінізація" економіки – різке нарощування масштабів неврахованого виробництва та позабанківського грошового обміну, масового приховування прибутків і невиплат податків.

7. Значне зростання зовнішнього боргу.

Складність трансформаційного процесу пов'язана з низкою причин:

- системна криза народного господарства СРСР чітко була виражена вже в 70-х роках, тому відбулося накладення традиційної кризи з перехідною;
- руйнування командно-адміністративної системи та утвердження основ

сучасної ринкової економіки;

- тривалість створення системи державних інституцій. Україна не мала власних грошової, фінансової, банківської, митної систем, системи державного регулювання окремих сфер виробництва;

- руйнування двох величезних геополітичних об'єднань – СРСР та РЕВ, що призвело до обвального розриву економічних зв'язків;

- украй негативні наслідки мала економічна політика держави. Програма „шокової терапії” виявилася недоцільною. Тривалий час була відсутня концепція соціально-економічного розвитку.

Наступний етап реформування економіки (1995–1999 рр.) розпочався реалізацією нової економічної стратегії. Курс радикальних економічних перетворень передбачав низку заходів, спрямованих на прискорення формування ринкових відносин: розвиток підприємництва, цінову лібералізацію, скорочення дефіциту державного бюджету, лібералізацію внутрішньої та зовнішньої торгівлі, уведення суворої монетарної політики, скасування дотацій на виробництво збиткової продукції, масову приватизацію великих підприємств і здійснення земельної реформи.

У цілому економічна політика даного етапу є, по суті, комбінацією монетаристських та адміністративних заходів. Наступні роки показали, що використання монетаристських методів керівництва економікою, а саме жорсткої ГКП, не змогло забезпечити швидкий та ефективний вихід української економіки з кризи (нестача коштів, криза платежів, бартерні операції, падіння темпів економічного росту), хоча й дало деякі позитивні результати, насамперед скорочення рівня інфляції (1995 р. – 181,7%; 1998 р. – 11,0%).

У вересні 1996 р. була проведена грошова реформа, її суть полягала у фактичній деномінації в 100 тис. разів карбованця й заміні його гривнею. Водночас, орієнтація на стабільність цін при стабільному курсі національної валюти не забезпечила валютної чи цінової стабілізації. Відбувається девальвація національної валюти (із 1,86 грн за долар США в 1985 р. знизився до 5,31 грн у 2003 р). Рівень валютних резервів став недостатнім для підтримки валютної стабільності (показник валютних резервів у відношення до ВВП був значно меншим, ніж у середньому по інших країнах). Україна обрала курс у валютній політиці, за яким резерви нагромаджуються не за рахунок нарощування експорту (країни ПСА), а за рахунок позик.

Не дивлячись на помилки, результатами реформ стало формування основних атрибутів національної економіки: грошової, фінансової, платіжної, податкової, митної, банківської та інших систем, які в сукупності визначили економічну інфраструктуру держави.

У 1999 р. вперше за останнє десятиріччя відбувся процес економічної стабілізації – зростання промислового виробництва на 4,0%, у тому числі товарів народного споживання – на 7,2%. Досягнуто позитивного сальдо зовнішньої торгівлі товарами та послугами (2,3 млрд доларів США). Стабілізаційні процеси мали передумови, серед яких можна виділити:

зниження темпів інфляції, демонтаж фінансової піраміди, реструктуризація підприємств, формування «точок росту» майже в усіх галузях.

Процес роздержавлення та приватизації привів до появи та інтенсивного розвитку корпоративного й приватного секторів у економіці. Станом на 1 січня 2000 р. форму власності змінили 66,7 тис. об'єктів. Більше 70% загального обсягу промислової продукції виготовлено на недержавних підприємствах.

У результаті земельної реформи майже 6,1 млн громадян отримали земельні паї, обсяг яких перевищив половину земельних угідь країни.

Сформована сучасна банківська система. На кінець 1999 р. в Україні зареєстровано 203 комерційних банки, 1330 інвестиційних компаній і фондів, 2250 аудиторських фірм, 262 страхових компаній, 340 бірж, 390 кредитних союзів. Відбулося становлення фондового, товарного, грошового й валютного ринків.

Здійснена лібералізація господарських зв'язків. На початку реформ затверджено ринковий механізм ціноутворення, здійснено непростий перехід до світових цін, скасовано монополію держави на зовнішню торгівлю, що відкрило нові можливості для багатьох підприємств, полегшило контакти із закордонними партнерами. Це допомогло перебороти хронічну проблему національної економіки – товарний дефіцит, в умовах якого люди жили більше 70 років.

Таблиця 12.1 – Основні макроекономічні показники України за період 1995-2000 рр.

Показники	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Реальний ВВП, % зміни до попереднього року	-12,2	-10	-3,0	-1,9	-0,2	5,8
Споживчі ціни, зміни до попереднього року	2,8 рази	1,4 рази	110,1	120,0	119,2	125,8
Дефіцит бюджету у % до ВВП	-7,1	-3,2	-5,6	-2,2	-1,5	0,6
Сальдо рахунку поточних операцій платіжного балансу, млн доларів США	-1152	-1158	-1135	-1296	834	
Валютні резерви до ВВП, %	2,9	4,4	4,7	1,9		

Поряд із позитивними тенденціями в реформуванні економіки залишилась низка невирішених проблем: не зміцнена фінансова система держави, насамперед фінансів підприємств та організацій, які забезпечують конкурентоспроможність, структурне відновлення економіки. У критичному стані перебував аграрний сектор, 87 % підприємств якого зазнали збитків. Більшість залишалися низькорентабельними. Продовжилося поглиблення незбалансованості відтворювальних пропорцій, підсилювалися цінові та структурні диспропорції.

Структурні деформації, властиві українській економіці ще з часів адміністративно-командної системи, стали більш відчутними. Тривало скорочення питомої ваги галузей, що провадять продукцію інвестиційного призначення (машинобудування й будівельні матеріали). Якщо в 1990 р. частина машинобудування у структурі промислового виробництва становила 30,7 %, то в 1999 р. – 13,8 %. За цей же час питома вага легкої промисловості скоротилася майже у 8 разів. Значно зросла частина найбільш енергоємних й екологічно шкідливих галузей (паливно-енергетичної, металургійної, хімічної). У 1999 р. вона досягла 59 проти 26,5 % у 1990 р.

4. 3. Реформування економіки України на сучасному етапі.

У 1999 р була прийнята програма стратегічного розвитку „Україна – 2010”, яка визначила цілі та напрями трансформації української економіки.

Державою обрано стратегію сталого економічного зростання на базі інноваційної моделі розвитку, підвищення конкурентоспроможності виробництва, розвиток економіки, що базується на знаннях. Основна мета реформ – побудова соціально орієнтованої ринкової економіки.

Підсумки розвитку економіки протягом 2000–2004 рр. свідчили про позитивну динаміку зростання ВВП. Так, у 2000–2002 рр. ВВП зріс на 20,9%. Обсяги промислового виробництва збільшилися на 38,4%. На відміну від попередніх років спостерігалася відносна цінова стабілізація. Зросли реальні доходи населення (2002–2003 рр. на 13%). Але аналіз змін у структурі власності, державних фінансів, інвестицій, інновацій, особистого споживання доводить, що наша економічна політика не відповідає сучасним світовим тенденціям. На сьогодні продовжує існувати нераціональна структура економіки, яка характеризується надмірною часткою базових галузей і дуже низькою часткою машинобудування у ВВП (оцінюється на рівні 5%), обґрунтовано вважається найслабшим її місцем, бо саме ця галузь є рушієм прогресу, інформаційного розвитку.

Приватизація. Розпродано приватним інвесторам найбільші держпідприємства України – ЗалК, ЛіНОС, Криворіжсталь, Луганськтепловоз, Рівнеазот, усі держпакети 4-х обленерго. Також протягом усього десятиліття країна наполегливо намагалася продати Укртелеком і нарешті в 2010 році конкурс на продаж контрольного держпакета був оголошений.

Електроенергетика. Закриття Чорнобильської АЕС 15 грудня 2000 р. Станція припинила генерацію електроенергії. 22 грудня 2009 року введений у дослідницько-промислову експлуатацію перший гідроагрегат Дністровської електростанції, що гідроакумулює. Будівництво розпочато в 1983 році. Відповідно до проекту, встановлена електрична потужність ГАЕС (7 насосів-турбін) у режимі, що генерує, складе 2268 Мвт, у насосному – 2947 Мвт. Передбачається уведення в дію сім однотипних гідроагрегатів.

Авіапром. Харківський авіазавод перебуває в стані санації. «Авіант», доведений попереднім керівництвом практично до повної зупинки, припинив своє існування, влившись у Держпідприємство «Антонов», у яке так само ввійшло АНТК ім. Антонова. Ан-148 хоча й провадиться в Україні, Ірані й

Росії, але далеко не в тій кількості, що очікувалося. Узагалі виробництво літаків у країні за останні роки рідко перевищувало 2-3 за рік, а деякий час наш авіапром і зовсім не побудував жодного літака. Україна повністю втратила технічні можливості з будівництва Ан-124, тепер ці літаки планується випускати в Росії.

Сільське господарство. Уведення Україною експортних мит на олійні дало поштовх розвитку внутрішніх потужностей з переробки соняшника. Як підсумок – Україна займає провідні позиції у світі з постачання олії. Скорочення імпорту "ніжок буша" дало поштовх до розвитку птахівництва. Як результат – Україна має одні з найсучасніших холдингів з вирощування птахів і виробництва охолодженого м'яса.

Вступ у Всесвітню торговельну організацію в 2008 р. після 15 років переговорів.

4. Теорії економічної трансформації.

Зміст періоду економічної трансформації по-різному трактується економістами різних шкіл. Існує два основних підходи:

Перший (прихильники шокотерапії) полягає в його розгляді як періоду, переходу від відхилення до рівноваги, де весь період планового розвитку та перехід від нього до ринку — це не більше, ніж тимчасове відхилення від норми. Нормою ж є ринкова економіка.

Другий (градуалізм) визначає планову економіку як явище, логічно "рівновелике" ринку, ще один стійкий спосіб організації суспільного виробництва, відповідно перехідний період трактується як зміна одного рівноважного режиму іншим (якщо рівновагу розуміти ширше, аніж стан кон'юнктури). Другий підхід припускає, що проблеми перехідного періоду складні та довготривалі.

Що стосується основних завдань перехідного періоду, то відповідно до їхнього змісту досягнуто консенсусу, згідно з яким економічні перетворення здійснюються за напрямками, описаними нижче.

1. *Лібералізація економіки* – це система заходів, спрямованих на скасування або різке скорочення заборон та обмежень, а також державного контролю в усіх сферах господарського життя.

2. *Демонізація економіки* й створення конкурентного середовища, що припускають надання рівних можливостей й умов для ділової активності всіх економічних агентів, забезпечення доступу на ринок іноземних конкурентів, заохочення малого бізнесу й зниження бар'єрів для проникнення в галузь (шляхом зняття адміністративних перешкод, надання пільгових кредитів), регулювання цінової і збутової політики природних монополій, в окремих випадках роздроблення великих фірм.

3. *Інституціональні перетворення*, що включають зміни відносин власності (створення приватного сектора), формування ринкової інфраструктури (комерційних банків, товарних і фондових бірж, інвестиційних фондів і т.д.), запровадження нової системи державного регулювання економіки, прийняття адекватного ринковим умовам господарського законодавства.

4. *Структурні перетворення*, спрямовані в першу чергу на усунення або пом'якшення успадкованих від колишньої системи диспропорцій у галузевій структурі народного господарства. Головна мета перебудови структури економіки – розвиток виробництва продукції, що користується платоспроможним попитом на внутрішньому й зовнішньому ринках.

5. **Макроекономічна стабілізація** (в основному фінансова).

6. *Формування адекватної ринковому господарству системи соціального захисту населення.*

Варіанти переходу до ринкової економіки описані нижче:

Формальна неокласична теорія не ставить питання про здійснення різних стадій реформ, головним завданням вбачає проведення лібералізації цін. Остання виконує двоєдине завдання.

По-перше, вона ліквідує "грошове накриття", успадковане від економіки дефіциту та нерівноважних цін. Це важливий крок на шляху до макроекономічної стабілізації.

По-друге, з'являється можливість закріпити відносні ціни, які відображають реальний ступінь дефіциту в економіці та тому ставлять перед виробниками та споживачами правильні орієнтири. У підсумку це приведе до макроекономічної реструктуризації та формування структури виробництва, яка відповідає потребам суспільства.

Посткейнсіанці концентрують увагу на тих же завданнях перехідного періоду – макроекономічній стабілізації та лібералізації, але на більш конкретному рівні, вказують на недоцільності поспішності у вирішенні цих завдань. Звідси й назва даного підходу — градуалістський.

Особливу увагу приділяють ролі грошей і відсотка як передатного ланцюга від грошових змінних до реальних. Існуюча в економіці невизначеність, асиметрично розподілена інформація перекручують структуру відносних цін. Найбільшою мірою все це стосується фінансових ринків, які виконують в економіці найважливішу функцію переливання капіталу в більш ефективні галузі. Зокрема, банки схильні надавати позику старим клієнтам, вони не мають ефективних способів оцінки та відбору інвестиційних проектів. Тому рекомендується активне втручання держави у фінансову сферу та жорстке регулювання діяльності фінансових посередників.

Для еволюційної економічної теорії характерний динамічний мікропідхід, особливе значення мають правила, які склалися, і способи поведінки на рівні фірм. Т. Веблен назвав їх інститутами, а Нельсон і Уінтер – "рутинами".

Відносно політики макроекономічної стабілізації стійкість "рутин" виявилася в тому, що підприємства, звичні до м'яких бюджетних обмежень, поводити себе "інерційно", покладались на допомогу держави, не сприйняли всерйоз заборгованість один одному та країні. У результаті замість реструктуризації виробництва та пропозиції, політика макроекономічної стабілізації та лібералізації цін призвела до кризи неплатежів, тобто замість стабілізації виникла дестабілізація.

Щодо приватизації еволюціоністи дотримуються точки зору, за якої роздача та приватизація старих державних підприємств не примусить їх швидко змінити "рутини". Тому кошти, що витрачаються на приватизацію, доцільно віддати на підтримку нових приватних підприємств.

Великий потенціал для пояснення проблем трансформації мають **неоінституційні** теорії. Перехідна економіка є класичним прикладом існування трансакційних витрат. Відсутність або важкодоступність досконалої інформації, неможливість виконання контракту легальним шляхом (немає надійного механізму виконання судових рішень), опортуністична поведінка, тобто обман контрагента на основі асиметрично розподіленої інформації, – не виняток, а правило існування перехідної економіки. Вона багата на трансакційні витрати, і якби не рентного типу надприбутки, пов'язані з опікою державних чиновників, можливості арбітражних угод та ін., ринкові угоди в перехідній економіці були б недозволено дорогими. Не випадково для періоду трансформації характерне створення відносно замкнених фінансових імперій із власними банками, страховими компаніями, підприємствами, що видобувають на експорт сировину, телеканалами, газетами та ін.

Відносини між підприємствами, а також між директорами та їх співробітниками добре описуються теорією "контракту", пов'язаного з власними відносинами партнерів. У їх межах взаємні неплатежі та заборгованість підприємств одне одному цілком природні.

Перехід від централізованої економіки до ринкової вимагає чіткого визначення прав власності, що, як показує досвід, не відбувається автоматично в процесі формальної приватизації. Так, права власності акціонерів наших численних АТ фактично не передбачають навіть отримання частини залишкового доходу та можливості скликати збори акціонерів, якщо того не бажає адміністрація.

Вироблення конкретних *практичних процедур* реалізації критеріїв макроекономічної стабілізації спирається на три основні теоретичні підходи: структурний; помірно-реформістський; радикально-реформістський.

Прихильники структурного підходу пропонують або популістські заходи, або державне втручання в економіку, тоді як реформісти проповідують різні види державного регулювання (тобто регулювання, що спрямоване або на розвиток ринку, або на гальмування ринкових процесів), чи еволюціонізм.

Представники **структурної** моделі макроекономічної нестабільності, в основному, намагаються пояснити це явище падінням виробництва (яке, на їхній погляд, є реальним, а не статистичним феноменом), а не високими темпами зростання інфляції в регіоні – цей чинник часто зовсім не розглядається. Структурний підхід звично супроводжується наступними гіпотетичними твердженнями, а саме:

- адміністративне підвищення цін на основні ресурси, такі як нафта, є безпосередньою причиною інфляції. Монополісти, зіткнувшись з подібним становищем, неминуче переносять цей тягар на споживачів шляхом простого

скорочення попиту;

- із цієї причини жорстка кредитно-грошова та податково-бюджетна політика не може зупинити інфляцію, хоча й спроможна викликати скорочення виробництва;

- ефективний спосіб контролю над інфляцією полягає в адміністративному регулюванні цін;

- навпаки, м'яка кредитно-грошова та податково-бюджетна політика не є причиною інфляції та може допомогти підтримати наявний рівень виробництва (або сприяти його зростанню).

Помірно-реформістський (еволюційний («градуалізм»)) шлях передбачає наступні напрями реформування:

- розробка державою довгострокової стратегії реформ послідовно заміняє механізми адміністративно-командної системи ринковими відносинами;

- використання математичних і статистичних методів економічного аналізу в процесі планування;

- установлення динамічної рівноваги на споживчому ринку, насамперед завдяки швидкому розгортанню в приватному секторі виробництва споживчих товарів і надання послуг та насиченню ними ринку;

- загальна націленість на створення змішаної економіки;

- лібералізація цін проводиться пізніше, зі збереженням державного контролю в галузях із сильними монополістичними тенденціями;

- жорстка фінансова політика з метою недопущення високої інфляції;

- формування ринкової інфраструктури;

- проголошення політики "відчинених дверей" відносно до товарообміну та обміну технологіями з іншими країнами;

- створення спеціальних економічних зон;

- проведення економічних реформ раніше від політичних;

- перехід до сучасної економічної освіти.

Варіант радикального переходу до ринку ("шокова терапія") передбачає таке:

- одномоментну лібералізацію цін на основну масу товарів і послуг та перехід від державного матеріально-технічного постачання до вільної торгівлі засобами виробництва й предметами споживання. Цей захід забезпечить усунення товарного дефіциту й запустить механізми ринкового саморегулювання;

- руйнування колишньої системи централізованого планування й заміна адміністративних засобів державного регулювання економічними;

- прискорену приватизацію державної власності, перехід до приватної власності на землю;

- лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності, що призводить до широкого відкриття внутрішнього ринку й економіки в цілому для іноземних товарів і капіталу.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Історія економічних учень [Текст] : підручник. У 2-х ч. / під ред. В. Д. Базилевич – 2-ге вид. випр. – К. : Знання, 2005. – Ч.1. – 567 с.; Ч.2. – 567 с.
2. Лановик, Б. Д. Економічна історія України і світу [Текст] : підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, М. Р. Матейко. – К. : Вікар, 2010. – 477с.
3. Лісовицький, В.М. Історія економічних вчень [Текст]: навч. посібник / В.М. Лісовицький. 3-тє вид. – К.: Центр учбової літератури, 2009.- 240 с.
4. Мочерний, С. В. Історія економічних вчень (сучасна економічна думка) [Текст] : навч. посібник / С. В. Мочерний, М. В. Довженко. – 3-тє вид. – Львів: Новий світ 2012. – 488 с.
5. Юхименко, П.І. Історія економічних вчень [Текст]: навч. посібник / П.І. Юхименко, П.М. Леоненко . 2-ге вид. – К.: Знання-Прес, 2015.- 639 с.

Допоміжна література

1. Гэлбрейт, Дж. К. Жизнь в наше время [Текст] / Дж. К. Гэлбрейт. – М. : Прогресс, 1993. – 156 с.
2. Ефимкин, А. П. Дважды реабилитированные: Н. Д. Кондратьев, Л. Н. Юровский [Текст] / А. П. Ефимкин. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 215 с.
3. Кейнс, Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег [Текст] : Избранные произведения / Дж. М. Кейнс. – М. : Экономика, 1993. – 180 с.
4. Лукінов, І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя) [Текст] / І. К. Лукінов. – К. : Логос, 1997. – 87 с.
5. Мошкович, С. М. Кривая Лаффера [Текст] / С. М. Мошкович, А. Е. Соколовский // Экономико-математические методы. – 1994. – Т. 30. – № 2. – С. 35-44.
6. Нуреев, Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики [Текст] : учеб. пособие / Р. М. Нуреев. – М. : ИНФРА, 2001. – 240 с.
7. Олейник, А. Н. Институциональная экономика [Текст]: учеб. пособие / А.Н. Олейник. – М. : ИНФРА, 2000. – 416 с.
8. Слуцкий, Е. Е. К теории сбалансированного бюджета потребителя [Текст] / Е. Е. Слуцкий // Экономико-математические методы. – 1983. – Вып.1. – С. 52-63.
9. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) [Текст] / під ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К. : Логос, 1999. – 500 с.
10. Фридмен, М. Количественная теория денег [Текст] / М. Фридмен. – М. : Эльфпресс, 1996. – 120 с.
11. Ходзінський, К. Г. Економічна історія України та провідних країн світу [Текст] : навч. посібник / К. Г. Ходзінський, П. П. Мазурок. –

Львів : Магнолія Плюс; видавець СПДФО «В. М. Піча», 2006. – 488 с.

12. Чайнов, А. В. Избранные труды [Текст] / А. В. Чайнов. – М. : Экономика, 1989. – 132 с.

Методичне забезпечення

1. Ушакова, Н. Г. Економічна історія : навч. посібник / Н. Г. Ушакова, Л. М. Зарецька. – Х. : ХДУХТ, 2006. – 218 с.

2. Ушакова Н. Г, Зарецька Л.М. Історія економіки та економічної думки: Інформ.-метод. збірка /Харківський державний університет харчування та торгівлі. – Харків, 2007. – 198 с.

3. Ушакова, Н. Г. Історія економіки та економічної думки : навч. посібник Част I / Н. Г. Ушакова, Л. М. Зарецька. – Х. : ХДУХТ, 2010. – 186 с.

4. Ушакова, Н. Г. Історія економіки та економічної думки : навч. посібник Част. II / Н. Г. Ушакова, Л. М. Зарецька. – Х. : ХДУХТ, 2011. – 225 с.

5. Зарецька Л. М. Історія економіки та економічної думки : тестовий тренінг Л.М. Зарецька. – Х.: ХДУХТ, 2012. – 88 с.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Опорний конспект лекцій

Укладач:
ЗАРЕЦЬКА Лілія Миколаївна

Відповідальна за випуск зав кафедри
економічної теорії та права Н. Г. Ушакова

В авторській редакції

План 2018., поз. 111

Підп. до друку 12. 06. 2019 р., Формат 60×84 1/16. Папір офсет. Друк. офс. Обл.-вид. арк.
Умов. друк. арк. 7,4 Тираж прим. Зам №

Видавець та виготовлювач
Харківський державний університет харчування та торгівлі
вул. Клочківська, 333, Харків, 61051
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2319 від 15.10.2005 р.